Abdullah bin Hicâzî bin İbrahim eş-Şerkâvî'nin "Risâle fî İ'rabi Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme

Ahmet GEMİ*

Özet

Abdullah bin Hicâzî bin İbrahim eş-Şerkâvî Mısır'ın ve İslâm âleminin ünlü âlimlerindendir. Fıkıh, hadis, dil ve edebiyat gibi pek çok alanda eser kaleme almıştır. Ezher şeyhliği yapmış olan eş-Şerkâvî, 19. yüzyıl Mısır'ının siyasal hareketinde de önemli görevlerde bulunmuştur. Alanında önemli bir çalışma olarak kabul edilen "*Risâle fî İ'râbi Lâ İlâhe İllallah*" adlı eserinde eş-Şerkâvî, kelime-i tevhidin *i'rab* yönlerini ele almaktadır. Aşağıda tahkikini yaptığımız bu eserde, kelime-i tevhidin sözdizim *(:sentaks)* ve morfoloji *(:tasrif)* yönünden tahlili yapılmakta ve bu konudaki tartışmalara yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İ'râbu lâ ilâhe illallah, eş-Şerkâvî.

Abdullah bin Hicazi bin Ibrahim al-Sharqawi and an Assessment on His Work Entitled "Risala fi I'rab La Ilaha Illallah"

Abstract

Abdullah b. Hicazi b. Ibrahim al-Sharqawi is one of the famous scholars of Egypt and the Muslim world. He was author in many areas like Islamic law, hadith *(:the Prophet Mohammad's sayings),* language and literature. He also made the administration of Azhar and played an important role on the political movement of Egypt in the 19th century. In his work called *Risala fi I'rab La Ilaha Illallah,* al-Sharqawi wrote on syntax and morphology of the sentence "lā ilāha illāllāh/There is no god, but Allah". As in the other books wrote on this subject, al-Sharqawi analyzes *kalimah al-tawheed* as syntax and conjugation *(:morphological)* in terms of Arabic language and considers the discussions on this subject in this work which we have investigated below.

Keywords: I'rab La Ilaha Illallah, al-Sharqawi.

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dİli ve Edebiyatı A. B. D. ahmetgemi04@gmail.com

دراسة حول "رسالة في إعراب لا إله إلاّ الله" لـــــــــعبد الله بن حجازي بن إبراهيم الشرقاوي

ملخص:

إنّ الشّرقاويّ عالمٌ مِصْريٌّ جليلٌ، ويُعَدُّ منَ العلماء المسلمينَ الكِبار لغزارةِ إنتاجِهِ العلميِّ، فقد كانَ عاليَ الهِمّةِ في البحثِ والتأليفِ فكتبَ وألّفَ وأبدعَ. وقد شغل منصب (شيخ الأزهر)، وكانَ له كبيرُ الأثرِ في السِّياسة المِصْريّةِ في القرنِ التاسعَ عشَرَ. ومن آثار الشرقاوي رسالة موسومةٌ بـ (إعراب لا إله إلّا الله) قُمْتُ بتحقيقها على نحو ما هو ظاهرٌ من التعليقات والتنبيهات التي أثبتُّها في الحواشي. وهي رسالةٌ موجزةٌ في إعراب (لا إله إلّا الله)، تحتوي فوائد نَحْويّة وصرفيّة جليلة، يَعْرضُ الشّرقاوي في رسالته آراء العلماء في إعراب كلمةٍ ما ثمّ يذكر رأيَهُ أو تَرْجيحهُ لهذا الرّأي أو ذاكَ.

الكلمات الرئيسية: إعراب لا إله إلا الله، الشرقاوي.

Giriş:

Hz. Peygamber (a.s.), İslâm'ın beş esas üzerine bina edildiğini söyler.[1] Kur'an-ı Kerim'de *kelime-i tayyibe*[2] olarak ifâde edilen لا إله إلا الله cümlesi, bu esasların ilki ve en önemlisidir. *Kelime-i tevhid*'in ikrâr ve kabulü ile kişinin Müslümanlığına, inkârı ile de Müslüman olmadığına hükmedilir.

İslam âlimleri لا إله إلا الله *(:Allah'tan başka ilâh yoktur)* ifâdesinin sözdizimi *(:sentaks)* hakkında birçok eser kaleme almış ve bu konuda birbirleri ile tartışmışlardır. Özellikle cümlenin başındaki "لا" harfi ile ortasında bulunan "إلاّ" istisnâ edatı, tartışmaların odağını teşkil etmektedir.

Her dilin kendisine has bir sözdizimi vardır. Arapçanın sözdizimi, *i'râb* olarak adlandırılan dil kuralları çerçevesinde oluşmuştur ve bu kurallar önemlidir. Zira bir cümleye anlam vermek *i'râb* ile yakından alakalıdır. Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere diğer Arapça kaynakların doğru yorumlanması ve anlaşılması için *i'râba* müracaat edilir. Bu konuda Hazreti Peygamber (a.s)'ın:

1 Müslim, "Kitabü'l-İmân", 21.
2 İbrahim, 14/24.

"أعربوا القرآن فإنه من قرأ القرآن فأعربه فله بكل حرف عشر حسنات وكفارة عشر سيئات ورفع عشر درجات"؛

"أعربوا القرآن واتبعوا غرائبه وغرائبه فرائضه وحدوده فإن القرآن نزل على خمسة أوجه حلال وحرام ومحكم ومتشابه وأمثال فاعملوا بالحلال واجتنبوا الحرام واتبعوا المحكم وآمنوا بالمتشابه واعتبروا بالأمثال"؛ "أعربوا القرآن والتمسوا غرائبه"[٣]

gibi hadisleri *i'râb*ın önemini ortaya koymaktadır. Bu hadislerde geçen *i'râb*ın, bir cümleyi fiil, fail, meful, mübtedâ-haber gibi elemanlara ayırmakla aynı olup olmadığı hususunda görüş farklılıkları mevcuttur. Söz konusu hadisleri yorumlayan âlimler, *i'râb*ın; Kur'an ayetlerini en ince ayrıntısına kadar parçalara ayırmak ve böylece bu ayetlere mana vermekten ibaret olduğunu söylemişlerdir.[4]

Arapça'nın kendisine has bir sözdizimi *(:sentaks/nazım)* vardır. Bu dizim, kelimeler arasındaki bağlantının nahiv kurallarına göre meydana gelmesiyle oluşmuştur. Bu bağlantılar kaldırılırsa cümle herhangi bir anlam ifâde etmez.[5] Bu bağlamda düşünülürse Arapça'da bir cümle üç şekilde meydana gelmektedir: a) ismin isme bağlanması, b) ismin fiile bağlanması, c) harfin isim ve fiile bağlanması. Bu son şık da, yani harfin isim ve fiile bağlanması, üç şekilde olmaktadır: a) harfin isim ile fiili birbirine bağlaması ki, istisnâ ifade eden "إلاّ" bu kısımdandır. Nahiv bilginlerine göre *kelime-i tevhid*deki "إلاّ" istisna edatı, "جاءني القومُ إلاّ زيداً" örneğinde olduğu gibi fiil ile ismi birbirine bağlamıştır. Bu bağlantı, birliktelik *(:maiyet)* anlamındaki "و" harfi gibidir ve müstesnayı nasbeden 'âmil, fiil ile gerçekleşmiştir.[6] b) Harfin isim veya fiile atıfla bağlanması, c) harfin cümlenin bütününe bağlanması. Bu irtibat, olumsuzluk *(:nefiy),* soru ve şart edatlarında açıkça görülmektedir. Cinsini nefyeden edat olan "لا", bu son kısım dâhilinde değerlendirilmektedir.[7] Bütün bu bağlantılar, cümlede bir anlam bütünlüğü çerçevesinde dizilmiş kelimelerin, genellikle sonlarında bulunan, bazı göstergeleriyle ifâde edilmektedir. Bu göstergeler; hareke, harf ve bazen de harfin hazfedilmesi şeklinde meydana gelirler. Cümlede peş peşe ve bir anlam bütünlüğü içerisinde dizilen kelimelerin birbirleri ile olan irtibatlarını gösteren ve çoğunlukla kelimelerin son harfinde bulunan bu göstergelere *i'râb (:mübtedâ-haber, fâil-mefûl vs.)* denilmektedir. Tabii ki bu durum çoğunlukla *fusha* Arapçası için geçerli olup *avam* Arapçası için önem arz etmemektedir.[8] Bu bağlamda ele alındığında dizilişindeki ve i'râbındaki kapalılık yüzünden "لا إله إلاّ الله" cümlesi tartışmalara konu olmuştur. Şüphesiz ki kelime-i tevhidin manası ve ikrârı üzerinde Müslümanlarca bir ittifak söz konusudur. Ancak bu cümledeki kelimelerin diziliş şekli, i'rab bakımından tahlili hususunda farklı

3 Celâluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Cami'ü'l-Ehâdis*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 2004, Hadis No: 3712, 3713, 3714.
4 Cevvad Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat: Câmiatu Bağdat, 1993, XVII, 11.
5 Abdulkâhir Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, thk. M. Muhammed Şâkir, Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 2004, s. 55.
6 Cürcânî, *a.g.e.*, s. 6.
7 Cürcânî, *a.g.e.*, s. 7.
8 Musa Alp, "Farklı İki Açıdan Arapça: Fusha ve Avamca", *ÇÜİFD*, XI, 2 (2011), s. 91 vd.

görüşler vardır ve bu konuda İslam âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için *iʿrâb* hakkında bilgi vermekte yarar vardır.

Sözlükte *"bir şeyin aslını ve hakikatini ortaya çıkarmak"* anlamına gelen *iʿrâb* kelimesi, terim olarak "*Arap dilinin söz dizimini (:nahiv/sentaks) incelemek demektir*."[9] Dilbilimcilerin genel kanaatine göre iʿrab: "bir kelimenin cümledeki yerine göre son harfinin harekesinin değişmesidir. Bu değişim hareke, harf veya hazif/ortadan kaldırma ile olmaktadır."[10] Arapçada cümle içinde bulunan kelimeler *"sonu değişmeyen (:mebnî)"*[11] ve *"sonu değişen (:muʿrab)"* olmak üzere ikiye ayrılır. Dil bilgisi kurallarına göre, cümlede geçen kelimelerin son harflerine, bazı işaretler/göstergeler konmaktadır.[12] Bu işaretler, kelimenin cümle içerisinde üstlendiği fonksiyona (özne, yüklem, nesne…/mübteda, haber, fâil, mefûl…) göre yerleştirilir. Mesela: "جَاءَ زَيْدٌ. رَئَيْتُ زَيْدًا. مَرَرْتُ بِزَيْدٍ" cümlelerinde geçen "زيد" ismi; birinci cümlede fâil, ikinci cümlede mefûl, üçüncü cümlede de câr ve mecrûrdur. Buna göre "زيد" kelimesinin son harfindeki harekelerde bir değişim söz konusudur. Son harfdeki bu değişim, bu kelimenin/ismin "*mebnî/sonu değişmeyen"* olmayıp *"muʿrab/sonu değişen"* olduğunu göstermektedir. Mebnî ise, yukarıda izahını yaptığımız *muʿrab* olgusunun aksi hali olarak ifade edilebilir.[13]

Arapçada kelimeler, tasrif yolu ile şeklen bazı değişimlere uğrayarak değişik manalar kazanmaktadır. Arap dili terminolojisinde buna sarf/şekil bilgisi *(:morfology)* denir.[14] Buna göre kelime-i tevhiddeki lafza-i celâlin, yani "الله" lafzının etimolojisi *(:etymology)* için Arap morfolojisi önem arzetmektedir. Zira kelime-i tevhiddeki "إله" ile "الله" lafızlarını doğru anlamanın bir yolu da bu kelimelerin tasrifini/çekimini yapmaktır.[15]

Ayrıca kelime-i tevhidin *hasr* ve *tahsis* olgusu ile de yakından ilgisi vardır. Hasr ve tahsis şudur: "Bir şeyin/durumun başkalarında bulunmayıp ancak bir şeyde bulunduğunu ifade eder".[16] İki kısımdan oluşan kelime-i tevhidin birinci kısmı negatif, ikinci kısmı da pozitif bir durum ifâde etmektedir. Bu zıtlık ise hasr ve tahsis ile meydana gelmiştir.

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde, bu çalışmada kelime-i tevhidin *"sözdizimi"* ve *"iʿrâbı"* üzerine yapılan tartışmaları konu alan, Abdullah bin Hicâzî bin

---

9 Daha geniş bilgi için bkz. Yakup Civelek, *Arap Dilinde İ'rab Olgusu*, Ankara: Araştırma Yay., 2003; Abdülhamit Birışık, "İʿrâbü'l-Kur'an", *DİA*, XXII, 376-379.

10 Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv*, İstanbul: İFAV Yay., 2012, s. 387 vd.

11 Bkz. Tahirhan Aydın, *Arap Dilinin Günümüz Meseleleri*, Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2013, s. 138.

12 Bkz. Tahirhan Aydın, "Arapça ve Türkçede Sesler -Karşıtsal Çözümleme-", *Ekev Akademi Dergisi*, 44 (2010), s. 330.

13 Aydın, *a.g.e*. s. 138.

14 Aydın, *a.g.e.*, s. 109-110.

15 İbn Manzur, "**e-l-h**", *Lisânü'l-ʿArab*, Dârü Sâdir, Beyrut: t.y., XIII, 114; Ebü'l-Bekâ el-Abkerî, *el-Lübâb bi-İleli'l-Binâ ve'l-İʿrâb,* t.y. Abdülilâh Nebhân, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1995, II, 364-365; Ahmed b. Muhammed el-Makarrî el-Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-Münîr*, Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y., I, 27.

16 M. Sadi Çögenli, *Arapça Belagat*, Erzurum: Eser Ofset, 2012, s. 51.

İbrahim eş-Şerkâvî'nin *"Risâle fî İʻrâbi Lâ İlâhe İllallah"* adlı eserinin tahlil ve değerlendirmesi yapılacaktır.

Risâle tahlil edilirken, Arap dilinin morfoloji ve sentaksı ile alâkalı olan konuların dışına çıkılmamaya özen gösterilmiş ve ayrıca risâlenin teolojiyi *(:theology)* ilgilendiren konuları hakkında görüş bildirilmemiştir. Öncelikle müellif ve risâlesi hakkında kısa bilgi verilmiş, daha sonra risâlenin tahlil ve değerlendirmesi yapılmıştır. Son olarak da metnin tahkikli kısmı ekte verilmiştir.

1. Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim eş-Şerkâvî

1. 1. Hayatı:

Tam ismi, Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim eş-Şerkâvî'dir. Hicri 1150, milâdi 1737 yılında Mısır'ın Şarkiyye vilâyetinin Tavîle adlı köyünde doğdu.[17] Şerkâvî, küçük yaşta iken ailesinin yerleşmiş olduğu Karîn köyünde Kur'an-ı Kerim'i ezberledi. Medrese eğitimini bitirdikten sonra Ezher Üneversitesine kaydoldu. Ezher'in, eş-Şihâb el-Melvî (ö. 1181/1767), eş-Şihâb el-Cevherî (ö. 1181/1767), Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hesenî el-Belîdî (ö. 1176/1762), Şeyh el-İmam Şemsuddin el-Hafnî (ö. 1181/1767) gibi meşhur hocalarından ders aldı.[18]

Genç yaşta tasavvufa yöneldi ve Halvetiyye tarikatına intisap etti. Daha sonra Mısır'ın meşhur tarikat şeyhlerinden Şeyh Mahmud el-Kurdî (ö.1195/1781)[19] ile temasa geçti ve kendisine mürit oldu.[20]

Çalkantılı bir hayat yaşadı. Hayatın en zor şartlarını yaşadığı gibi, devrinin devlet adamları ile kurduğu yakın temasları sonucunda müreffeh bir hayat da yaşadı.[21]

Şerkâvî birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan önemlileri şunlardır: İbrahim el-Bâcûrî (ö. 1277/1860),[22] Şeyh Muhammed el-İsnâvî (ö. 1229/1814)[23] ve Şeyh Hüseyin bin el-Kâşif er-Reşîdî (ö. 1229/1814).[24]

Şerkâvî, döneminin hatırı sayılır âlimlerindendi. Kaleme aldığı eserler O'nun ne kadar âlim olduğunu göstermektedir. Müftülük ünvânını da alan Şerkâvî; hadis, tefsir, akaid ve diğer İslâmî ilimlerde de hatırı sayılır bir âlimdi.

Fransızlar 1798 yılında Mısır'ı işgal ettiklerinde Şerkâvî, halkın zarar görme-

17 Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *ʻAcâibü'l-Âsar fî't-Terâcîm ve'l-Aḫbâr*, Kâhire: Matbaʻatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1997, II, 166-168; Abdurrezzak el-Baytar, *Hilyetü'l-Beşer fî Târihi'l-Karni's-Sâlis ʻAşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut: Dârü Sâdir, 1992, II, 1005-6; Hayreddin Ziriklî, *el-Aʻlâm*, Beyrut: Dâru'l-İlm, 2002, IV, 78; Ömer Rıza Kehhâle, *Muʻcemü'l-Müellifîn ve Terâcimu'l-Musannifîn*, Beyrut: Dârü İhyâi Türâsi'l-Arabiyye, 1957, II, 234; Hilal Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, XXXIX, 11-13.

18 Ceberti, *a.g.e.*, II, 166-168; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 78; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 234; Görgün, *a.g.m.*, XXXIX, 12.

19 Ceberti, *a.g.e.*, VII, 256.

20 Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

21 Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

22 Ziriklî, *a.g.e.*, I, 71.

23 Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 105.

24 Ziriklî, *a.g.e.*, II, 239.

mesi için elinden gelen çabayı gösterdi. Napolyon'la zaman zaman anlaşmazlığa düşse de genellikle O'nun Mısır işgaline karşı pozitif bir tavır takındı. Bunu gören Avrupalılar, O'nun siyaset anlayışı ve ilmî derinliği hakkında birçok şey kaleme aldılar. Ancak O'nun Fransızlar ile kurduğu bu olumlu temas halk tarafından tepkiye neden oldu ve halk O'ndan uzaklaştı.[25]

1208/1793'te Ezher şeyhi Ahmed el-Arûsî vefat ettiğinde, Şerkâvî Ezher'in şeyhi olarak seçildi ve bu görevinde uzun süre kaldı.[26] Abdullah eş-Şerkâvî, hicri 1227 (:1812) yılında, Şevval ayının Perşembe günü vefât etti ve Nâsiriyye'de defnedildi.[27]

1. 2. Eserleri

Şerkâvî, yirmiye yakın eser kaleme almıştır. Bu eserler; Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, akaid, hadis, tabakat/terâcim ve tasavvuf ile ilgilidir. Söz konusu eserler şunlardır:

- *et-Tuhfetu'l-Behiyye fî Tabakâti'ş-Şafiîyye*
- *el-Akâidu'l-Meşrikiyye fî İlmi't-Tevhîd*
- *el-Cevâhiru's-Seniyye fî Şerhi'l-Akâidi'l-Meşrikiyye*
- *Haşiyyetu'ş-Şerkâvî ala Kitabi't-Tahrîr*
- *Haşiyye ala Şerhi'l-Hüdhüdî ala Ümmi'l-Berâhîn*
- *Şerhu Hükmi İbn Ataillah es-Sıkenderî*
- *Risâle fî Lâ İlâhe İllallah*
- *Risâle fî Mes'eleti Üsûliyye fî Cem'i'l-Cevâmi'*
- *Şerhu Risâleti Abdilfettah el-Adilî fî'l-Akâid*
- *Şerhu Muhtasar fî'l-Akâid ve'l-Fıkh ve't-Tasavvuf*
- *Şerhu'l-Hükm ve'l-Vesâya el-Kürdiyye fî't-Tasavvuf*
- *Şerhu Virdu's-Seher li'l-Bekrî*
- *Muhtasar Muğni'l-Lebîb li'bni Hişâm*
- *Fethu'l-Mübdî Şerhu Muhtasari'z-Zebîdî fî'l-Hadis*
- *Tuhfetu'n-Nazirîn.*[28]

2. Şerkâvî'nin "Risâle fî Î'râbi Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eseri

2. 1. Risâlenin Şerkâvî'ye Aidiyeti

Şerkâvî; dil, tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden biri de, dil ve kelam konularının içiçe işlendiği *"Risâle*

25 Süleyman Rasd el-Hanefî ez-Zeyyatî, *Kenzü'l-Cevher fî Târîhi'l-Ezher*, yy., t.y., s. 184-192; Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.
26 Ceberti, *a.g.e.*, II, 166-168; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 78; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 234; Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.
27 Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.
28 Ceberti, *a.g.e.*, II, 166-168; Baytar, *a.g.e.*, II, 1006; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 78; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 234; Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

fî İʿrabi Lâ İlâhe İllallah" adlı eserdir. Bu eserin Şerkâvî'ye aidiyeti hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Zira elde edilen yazma nüshaların kapaklarında ve giriş kısımlarında eserin Şerkâvî'ye ait olduğu kaydı bulunmaktadır. Ancak risâlenin isminde bir ihtilaf söz konusudur. Şerkâvî, risâlenin mukaddime kısmında bu eseri, *"Risâle fî Beyâni'l-İʿrâb ve'l-İstisnâ fî Lâ İlâhe İllallah"* olarak isimlendirmektedir. Bununla birlikte Şerkâvî'den bahseden terâcim kitaplarında eserin, *"Risâle fî lâ ilâhe illallah"* olarak zikredildiği görülmekedir.[29]

2. 2. Risâlenin Tanıtımı

Şerkâvî'nin, "*Risâle fî Lâ İlâhe İllallah*" adlı eseri, kelime-i tevhidden bahsetmektedir. Eser; akide, nahiv ve sarf konuları harmanlanarak kaleme alınmıştır. Eserde, iki temel konu ele alınmaktadır: İʿrâbın beyanı ve İstisnâ. Müellif, eserin giriş kısmında şöyle demektedir: "Bu kelimeleri lâ ilâhe illallah'taki iʿrâbın ve istisnânın beyanı için yazdım."[30] Ayrıca müellif bu eserinde aşağıdaki konuları ele almaktadır:

- Cinsini nefyeden لا'nın beyânı; لا'nın ismi üzerindeki ihtilaflar ile bu ismin mebnî mi mu'rab mı olduğu hususundaki tartışmalar.

- إله'nin iʿrâbı üzerine yapılan tartışmalar. Bu tartışmalar cümlede bulunan "mukadder haber" çerçevesinde gelişmektedir. Söz konusu cümlede bulunan mukadder haber, لا'nın, ismi ile birlikte oluşturmuş olduğu mübtedânın mukadder haberi mi yoksa sadece cinsini nefyeden لا edatının mukadder haberi mi? hususu üzerindeki yorumlar.

- Lafza-i celâlin iʿrâbı hakkında yapılan tartışmalar. Bu ise iki şekilde ele alınmaktadır: a) Lafza-i celâlin mansubiyeti üzerinde yapılan tartışmalar ki, iki şekilde mansub olabileceği görüşü mevcuttur. b) Lafza-i celâlin merfuʿiyeti üzerinde yapılan tartışmalar ki, bu son görüşe göre lafza-i celâl beş şekilde merfû olmaktadır.

- "إلّا" istisnâ edatının çeşitleri üzerine yapılan tartışmalar.

- Şafiî ve Hanefî âlimleri arasında cereyan eden tartışmalar. Bu tartışmalar kelâmî tartışmalar olup, ulûhiyyetin Allah'a has olduğu hususunun "*örfî* mi yoksa *vadʿi* mi?" olduğu sorusu çerçevesinde gelişmektedir.

- Risâlenin son kısmında ise, özellikle Şafii âlimleri arasında cereyan eden bir tartışmaya değinilmektedir. Bu tartışma, kelime-i tevhiddeki *delalet-i vadʿiyye*nin Allah'ın ispatındaki keyfiyeti hakkındadır. Bu çerçevede bu delaletin "*mantûkîlik*" veya "*mefhûmîlik"* hususu ele alınmaktadır.[31]

---

29 Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.
30 Şerkavî, varak: 2.
31 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bedruddin Muhammed b. Bahaeddin b. Abdullah eş-Şafiî ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît fi Usûli'-l-Fıkh,* Kuveyt: Dârü's-Safve, 1992, IV, 7-55.

2. 3. Risâlenin Yazma Nüshaları

Risâle tahkik edilirken aşağıda nitelikleri verilen iki yazmadan yararlanılmıştır:

1. Nüsha: Esas nüsha olarak kabul edilen 1. nüsha, Filistin Necâh el-Vataniyye Üniversitesi yazma eserler kütüphanesinde 1991/511 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın temel nüsha olarak kabul edilmesinin nedeni, açık ve okunaklı olmasıdır. Ahmet Besîsû el-Garbî el-Hanefî'nin istinsâh ettiği risâle 20x14.5 cm. ebatlarında olup 24 satırlık 9 varaktan oluşmaktadır.

2. Nüsha: Bu nüsha, Riyad Melik Suud Üniversitesi yazma eser koleksiyonunda 415 numarada kayıtlıdır. Risâle, Abdullah b. İdris tarafından istinsâh edilmiş olup okunaklıdır. Risâle 15x21.5 cm. boyutlarındadır. 21 satırlık 10 varaktan oluşmaktadır.

2. 3. 1. Risâlenin Kaynakları

Şerkâvî, eserini kaleme alırken daha çok sarf, nahiv, tefsir, belagat, meanî, hadis ve akide gibi alanlarda yazılan eserlerden yararlanmıştır. Bu kaynaklardan edindiği bilgileri mezcetmiş ve yeni bir yorum ortaya koymuştur. Şerkâvî, özellikle cinsini nefyeden "لا" edatı ve "إِلَّا" istisnâ edatı hakkında geniş bilgi veren kaynakları seçmiştir. Ayrıca Naziru'l-Ceyş'in[32] *Şerhü't-Teshîl* adlı eseri ile el-Muktarah el-Ezdî'nin[33], *el-Esrârü'l-Akliyye fi'l-Kelimâti'n-Nebeviyye* adlı eserinden fazlasıyla yararlanmıştır. İsimleri zikredilen son iki âlim, eserlerinde istisnânın çeşitleri ile ilgili olarak geniş bilgi vermektedirler. Bu da Şerkâvî'nin onları kaynak olarak seçmesinde yeterli neden olmuştur.

Ayrıca kelime-i tevhiddeki إِلَّا istisnâ edatının değişik yönleri üzerinde yapılan yorumlara da değinen Şerkâvî; nefyül-cins, mübteda-haber… gibi tartışma konusu olan mevzularda da Sibeveyhî (ö. 194/809), İbn Malik (ö. 672/1273) ve İbn Hişam (ö. 761/1360) gibi dil âlimlerine müracaat etmiştir. Bu konuda Şerkâvî, ayrıca şu âlimlerden de yararlanmıştır: el-Bakillanî (ö. 403/1013), Ebû Hanife (ö. 150/767), İmam Şafiî (ö. 204/820), Ebü'l-Hasan b. el-Kattân (ö. 415/1024), Zekeriyya el-Ensârî (ö. 926/1520), Sa'd et-Teftâzânî (ö. 791/1389), İbn Dakîk el-Îyd (ö. 734/1334), Kemâl b. el-Hemmâm (ö. 861/1457), es-Sîrâfî (ö. 979/863), Râzî (ö. 606/1209), Ebû İshâk Şîrâzî (ö. 476/1083), Bermâvî (ö. 831/1428), Karâfî (ö. 684/1285), el-Celâl el-Mahallî (ö. 864/1459), İbn es-Subkî (ö. 771/1369), Abdullah el-Hebtî (ö. 963/1556), Muhammed el-Yestînî (ö. 959/1552)…

2. 3. 2. "Lâ İlâhe İllallah'ın İ'rabı" Üzerine Yazılan Eserler

Kelime-i tevhidin i'râbı üzerine birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin bir

32 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl,* thk. Ali Muhammed Fahir vd., Kahire: Dârü'l-İslam, 2007, s. 24.

33 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ziriklî, *a.g.e.,* VII, 256.

kısmı, ilgili kitapların konu ile alakalı bölümlerinde kaleme alınmışken bir kısmı da müstakil eser olarak kaleme alınmıştır. Tefsir ve akaid kitaplarında kelime-i tevhid ile ilgili ayetler yorumlanırken söz konusu cümlenin iʿrabına rastlamak mümkündür. Ayrıca Arapça dil bilgisi kitaplarında, cinsini nefyeden edat veya istisnâ başlıkları altında da kelime-i tevhidin iʿrabı ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

Kelime-i tevhidin iʿrabı hususunda öncü olarak nitelendirilebilecek âlimler mevcuttur. Bu âlimler kelime-i tevhidin iʿrabı ile ilgili olarak müstakil eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerden Nâziru'l-Ceyş olarak tanınan ünlü âlim Muhibbuddin Muhammed b. Yusuf b. Ahmed (ö. 778/1376-1377)'in *Temhîdü'l-Kavâid* adlı eseri, Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690)'nin *İnbâhü'l-Enbâh fî Tahkik-i İʿrâb-ı Lâ İlâhe İllallah* adlı eseri ve Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kûfevî (ö. 1094/1683)'nin *el-Külliyyat* adlı eseri kayda değer eserlerdir. Daha sonra âlimler, bu çalışmaları da örnek alarak kelime-i tevhidin iʿrâbı hususunda eserler kaleme almışlardır.[34]

2. 3. 3. Risâlenin Tahlil ve Değerlendirmesi:

Şerkâvî'nin kelime-i tevhîd'in iʿrâbı ve söz dizimi hakkında kaleme aldığı *"Risâle fî İʿrab-ı Lâ İlâhe İllallah"* adlı eserinin muhtevası özetle aşağıdaki gibidir:

Arap dil bilimcilerinin çoğunluğuna göre "لَا إِلَهَ إِلَّا اللّٰهُ" cümlesinde geçen "لا" edatı, cinsini nefyeden edattır. "إله" kelimesi ise bu edatın ismidir ve ikisi yani edat ve ismi fetha üzere mebnidir. Bu mebniyetin sebebi iki şekilde izah edilmektedir:

a) Zikredilen söz öbeği "مِنْ" harf-i cerrinin anlamını taşımaktadır. Şöyle ki: "هَلْ مِنْ إِلَهٍ؟" sorusunu soran birisine, "لاَ إِلهَ" yani "لاَ مِنْ إِلهٍ" cevabı verilir. Böylece Allah Teâlâ dışındaki bütün ilahlar nefyedilir. Buna göre söz konusu olan söz öbeği "من" harf-i cerrinin manasını tazammun etmektedir.

b) Ya da bu söz öbeği, yani "لاَ إِلَهَ" ,"خَمْسَةَ عَشَرَ" terkibi gibi fetha üzere mebnidir

34 Bu konuda yazılmış bazı eserler şunlardır: *Risâle fî İʿrâbi Lâ İlâhe İllallah*, Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1143/1144). thk., Behîce el-Hasenî, Mecelle el-Mecmai'l-İlmî el-Irâkî, 15, yıl: 1967.; *el-Merkât fî İʿrâb-ı Lâ İlâhe İllallah*, İbn Sâiğ (Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman ez-Zumrûdî) (ö. 776/1374/1375). Tahkik: Hasan Musa eş-Şair, Dârü'l-Ammar, Ürdün 2002.; *Meʿnâ Lâ İlâhe İllallah,* Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/1391-1392). Tahkik: Ali Muhyiddin Ali Karadaği, Dârü'l-İʿtisâm, Beyrut 1982.; *et-Tecrîd fî İʿrâb-ı Kelimeti't-Tevhîd ve mâ Yeteʿalleku bi Meʿnâhâ mine't-Temcîd*, Nureddin Ali b. Sultan b. Muhammed el-Herevî el-Kârî (ö. 1014/1605). Tahkik: Muhammed Ahmed el-Amrûsî, Mecelle Câmiati'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, yıl: 1988.; *'Ucâletu Zevi'l-İntibâh bi Tahkik-i İʿrâb-ı Lâ İlâhe İllallah*, Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690). Tahkik: Salih b. İbrahim el-Ferrâc, Mecelletu'd-Derʿiyye, sayı: 47-48, Riyad 2009.; *İnbâhu'l-Enbâh fî Tahkik-i İʿrâb-ı Lâ İlâhe İllallah,* Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690). Tahkik: Ahmet Gemi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2013.; *Risâle fî İʿrâbi Lâ İlâhe İllallâh*, Celaluddin ed-Devvânî (ö. 830/1427). Tahkik: Ahmet Gemi, Ebû Abdillah Celâluddîn Muhammed b. Esʿad b. Muhammed ed-Devvânî ve "Risâle Fî İ'râbi Lâ İlâhe İllallâh" Adlı Eseri, Ekev Akademisi, Yıl: 18, sayı: 58, Erzurum 2014.; *'Ucâle fî İʿrâb-ı Lâ İlâhe İllallah*, Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690). Tahkik: Ahmet Gemi, İbrahim Kûrânî'nin "'Ucâle fî İʿrâbi Lâ İlâhe İllallâh" Adlı Eseri, Ekev Akademisi, Yıl: 19, sayı: 62, Erzurum 2015.

ve son harflerin harekesi değişmez. Bilindiği gibi Arapçada 11'den 19'a kadarki sayılar fetha üzere mebnidirler ve son harflerinin harekeleri hiçbir şekilde değişmez.

Bununla birlikte "إله" kelimesinin son harfi olan "he" harfi aslında tenvinlidir (لا إلهاً). Bu kelimenin başına nefiy edatı olan " "لاgeldiği için "he" harfindeki tenvinin kalktığını söylemekte yarar vardır.[35]

Söz öbeği olarak da "لا إلهَ" terkibi ele alındığında; bu terkip ibtidâ konumunda olduğu için merfûdur ve konum (*:vazʿen*) itibariyle mübtedâdır. Ayrıca bu terkibin mukadder haber olduğunu iddia eden âlimler bulunmaktadır. Bu âlimlerin başında Sibeveyhî (ö. 180/796) gelmektedir. Sîbeveyhî'ye göre bu cümlenin başındaki "لا"nın kendisinden sonra gelen kelimeye herhangi bir etkisi yoktur. Ahfeş (ö. 215/830) ise bunun aksini savunmaktadır. Bu terkibin, konum itibariyle merfû olması; bir başka deyişle, mübtedâ ve maʿrife olması problem doğurmaktadır. Çünkü böylece bu terkip, lafzî ʿamillerden arındırılmış bir isim grubunu veya nefiy ve istifhama dayanmış bir sıfat durumunu ifade etmektedir. Hâlbuki bu terkip, söz konusu iki durumdan da uzaktır.[36]

"لا إلهَ" terkibi "خمسةَ عشرَ" gibi mürekkep, mücerred ve birbirinden ayrılmayan iki kelimedir. "عندي خمسةَ عشرَ" cümlesinde "خمسةَ عشرَ" terkibi mübtedâ ve refʿ konumunda olduğu halde, kelimelerin sonunda herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. Bazı dil bilimciler yukarıdaki cümlede bulunan "عندي" terkibi (*:mübteda-i muahhar*) nasıl ki kendisinden sonra gelen kelimelere herhangi bir etkide bulunmamış ise "لا إلهَ"deki "لا" da kendisinden sonraki kelimeye etki etmez demişlerdir. Zira "إلهَ" lafzı refʿ mahallinde ve mübtedadır.[37]

"لا إلهَ إلا اللّٰهُ" cümlesinde bulunan "اللّٰه" lafzına gelince, bu lafız çoğunlukla merfû olarak kabul edilir. Kur'an-ı Kerim'de de böyle geçmektedir. Ancak söz konusu lafız, meftuh/üstünlü de okunabilir. Lafzullahın refʿ olarak okunabileceğini iddia eden beş temel görüş vardır.[38] Bunlardan ikisi muteber iken geri kalan diğer üç görüşe itimat edilmez. İtimat edilmeyen son üç görüşü savunanlar; Nazirü'l-Ceyş, İbn Saiğ, el-Kârî ve bunlara tabi olan âlimlerdir. Söz konusu iki muteber görüşe göre lafzullahın bu cümledeki konumu şu şekildedir:[39]

1. "اللّٰه" lafzı bedel'dir. Bu görüş meşhurdur. Buradaki bedel, cümledeki mukadder haber olan müstetir (*:gizli*) zamirden bedeldir veyahut "إله" lafzının bedelidir. Bu iki durumda da âmil, mukadder olarak görülmüştür.[40]

35 Nazirü'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, thk. Ali Muhammed Fahir vd., Mısır: Dârü's-Selam, III, 1433; ez-Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve İʿrâbih,* thk. Abdülcelil Abduh Şiblî, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988, I, 336.

36 Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl*, II, 55-56.

37 Sibeveyh, *el-Kitab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Beyrut: Darü'l-Cîl, II, 275.

38 Bu konuda geniş bilgi için bkz. en-Nehhâs, *İʿrâbü'l-Kur'an*, thk. Şeyh Halid el-Ali, Beyrut: Dârü'l-Marife, 2008, s. 138; ez-Zeccâc, *a.g.e.,* I, 336; el-İstrâbâzî, *Şerhü'r-Radiy ala'l-Kafiye*, tsh. ve tlk. Yusuf Hasan Ömer, Bingazi: Menşûrat Camiati Kazyunus, 1996, II, 115.

39 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, *Müğni'l-Lebib*, II, 657; Kûrânî, *İnbâh*, s.78 vd.

40 Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl,* II, 285.

2. "الله" lafzı haber'dir. Lafzullah'ın haber olduğunu iddia edenler, eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu eleştirileri yöneltenlere göre, söz konusu olan haber ancak üç şekilde meydana gelmektedir.[41] Buna göre;

a. Bu cümlede "لا" nın haberi olan "الله" lafzı, marifedir. Fakat şu bir gerçek ki "لا"edatı marife isimlerde amel etmeyip sadece nekra isimlerde amel etmektedir.

b. Cümledeki lafzullah (الله) müstesnâ'dır. Hâlbuki buradaki müstesnânın, "müstenâ minh" olan "إله" kelimesine "müstesnâ" olması mümkün değildir.

c. "لا"nın ismi olan "إله" kelimesi *'âmm*, ism-i azam olan "الله" lafzı ise *hâss*tır. Halbuki *hâss* bir kelime *'âmm* bir kelimeye haber olamaz.[42]

Geri kalan diğer üç görüşe gelince, bunlar da şu şekilde izah edilebilir:[43]

1. "إلا" istisnâ edatı değil, "غير" anlamına gelen bir kelimedir ve bu kelime ism-i azam ile birlikte (*:mahal itibarıyla*) "لا"nın ismine sıfattır. Takdiri ise şöyledir: "لا إله غير الله في الوجود". Bu görüşe göre "إلاّ", harf suretinde olduğu için; i'rabı kendisinden sonra ortaya çıkan bir *isim*dir.[44]

2. "لا إله" terkip olarak haber konumundadır. "إلا الله" ise mübtedâ konumundadır. Buna göre cümle şu şekildedir: "اللهُ إلهٌ" (*:Allah ilahtır*). Daha sonra haber öne alınmış, başına "لا" edatı konmuş ve mübtedâ da sona çekilerek, "hasr" ifade etsin diye "إلاّ"ya bitiştirilmiştir. Bu şekilde "mübtedâ-i muahhar", "haber-i mukaddem" durumu ortaya çıkmıştır. Bunu gerektiren şey ise; mübtedânın marife, haberin ise nekra olması gereğidir.[45]

3. Bu terkipteki isim, "إله" kelimesi sebebiyle merfûdur. Çünkü buradaki "إلهاً" kelimesi "أَلِهَ" den türetilen "مألوهاً" yani "عَبَدَ" anlamındadır ve nâib-i fail olduğu için merfû olması gerekmektedir. Bu görüşe karşı gelenlere göre "إلهاً" kelimesi sarih bir vasıfla vasıflandırılmadığı için 'âmil olamamaktadır. Bazı nahivciler, buradaki tenvinin varlığı ve yokluğu arasında bir fark görmemişlerdir. Buna karşın "لا إله إلا الله" cümlesindeki "إله" kelimesinin "إلهاً" şeklinde, tenvinli olarak okumayı caiz gören kimse bilinmemektedir.[46]

Kelime-i tevhiddeki lafzullah'ın üstün okunabileceğini söyleyen iki görüş mevcuttur. Buna göre;[47]

1. "لا"nın isminden bedel, mukadder haber olan zamirin istisnâsı. Zira bu istisnâ marifedir ancak daha önce de vurgulandığı gibi "لا", ancak nekra isimlerde amel edebilir.

---

41 Nazirü'l-Ceyş, *a.g.e.*, III, 1430.
42 Nazirü'l-Ceyş, *a.g.e.*, III, 143١.
43 Nazirü'l-Ceyş, *a.g.e.*, III, 1431.
44 Kûrânî, *İnbâh*, s. 1٥٨ vd.
45 Kûrânî, *a.g.e.*, s. ١٣١ vd.
46 Nazirü'l-Ceyş, *a.g.e.*, III, 143٣; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, I, 336; Kûrânî, *İnbâh*, s. 80, 89, 91, 92, 190.
47 ez-Zeccâc, *a.g.e.*, I, 336; Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl*, III, 1433-4.

2. "إلاّ الله" terkibi "لا"nın ismine sıfat yapılmak suretiyle elde edilen terkip sonucu, lafzullah üstün okunabilir.

Kelime-i tevhiddeki "إلاّ" (*:istisnâ*) hususuna gelince, bu konuda da görüş ayrılıkları mevcuttur. Buna göre bazı bilginler, buradaki istisnânın *munkati*ʿ istisnâ olduğunu iddia ederken diğer bazıları bu istisnanın *münfasıl* istisnâ olduğunu iddia etmişlerdir. Üçüncü bir görüşe göre de buradaki istisnâ, ne münkatiʿ istisnâdır ne de münfasıl istisnadır.[48]

Bu konu ile ilgili olarak Abdullah el-Hebtî (ö. 963/1556) ile Muhammed el-Yestînî (ö. 959/1552) arasında aşağıdaki tartışma yaşanmıştır:

Abdullah el-Hebtî, "kelime-i tevhiddeki nefiy, yokluk (*:ʿadem*) konumunda olan bâtıl bir ilâh ile ilgilidir", diyerek "لاَ رَيْبَ فِيهِ" ayetini şahit göstermekte ve Kur'an'da şüphe olduğunu ileri süren bir şüphecinin, bu şüphesinin "yokluk/ʿadem" konumunda olduğunu söyler. Zira Kur'an'da şüpheye yer yoktur. Bu argümanı ileri süren Hebtî, kelime-i tevhidde bulunanan istisnanın, *munkati*ʿ istisnâ olduğunu vurgulayarak cümledeki istisnanın batınî değil, bilakis zahirî olduğunu söyler.[49]

Buna karşılık Muhammed el-Yestînî ise şu argümanları ileri sürmektedir: Kelime-i tevhiddeki nefiy; putlara, güneş ve aya ibadet eden kişinin itikadınca hak maʿbud olarak görülen ilâha delalet eder. İbadet edilen bu batıl maʿbud, mü'min için "vücûd-u haricî"de de "vücûd-u zihnî"de de batıldır. Buna karşılık kâfir için bu ilâh, "vücûd-u haricî"de de "vücûd-u zihnî"de de hak ilâh telakki edilir. Böylece ifade edilmesi ve anlaşılması gereken şudur: "Allah'tan başka gerçek ma'bûd yoktur." Bu durumda, "جاَءَ الْقَوْمُ إِلاَّ زَيْداً" cümlesinde olduğu gibi -her ne kadar buradaki müstesnâ, müstesnâ minh'in hükmünden hariçse de- burada müttasıl istisnâ mevcuttur.

es-Sîrâfî (ö. 979/1572)'nin de aralarında bulunduğu bir grup dil bilimci, "لا إله"nin mübtedâ, haberinin de mahzûf olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu âlimlere göre cümledeki "إلاّ" edatı "ولكنّ" anlamında kullanılmıştır. Bu durumda kelime-i tevhidin açılımı şu şekilde olmaktadır: "لاَ إِلَهَ مَعْبُودٌ بِحَقٍّ وَلَكِن اللهُ مَعْبُودٌ بِحَقٍّ".[50]

Bazı dil bilimciler[51] kelime-i tevhiddeki "إِلَّا" istisnâ edatının, müstakil/bağımsız olduğunu ve bu edatın ne "müttasıl" ne de "münfasıl" olarak ifade edilebileceğini söylemişlerdir. Bu iddiada bulunanlar; cümledeki müstesnanın, *müstesna minh*in bir cüz'ü olduğu fikri ortaya çıkmasın diye çaba göstermişlerdir. Buna göre, şayet istisna-i müttasıl olduğu söylenirse, *müstesna minh*in bir cins olması gerekir, ta ki "الله" lafzı oradan çıkabilsin ve bu cinsin mürekkeb bir nev'i veya bir parçası olabilsin. Bu iddia itikaden problemli ve muhal bir iddiadır. Aynen

48 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kûrânî, "Yedinci Mebhas", *İnbâh*, s. 121 vd.
49 Hebtî'nin bu konudaki görüşü için risalenin Arapça kısmına bkz.
50 Sîrâfî'nin bu konudaki görüşüne rastlayamadık.
51 Bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Karâfî, *el-İstiğnâ fi'l-İstisnâ,* thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1986, s. 465.

bunun gibi; şayet bu edat istisna-i münkatıʿ olarak kabül edilirse, bu durumda da herhangi bir ilâhın kabulü söz konusu olamaz. Bu iddia da kabul edilemez ve batıl bir iddiadır. Ancak bu kelimeye bedeliyet yönü ile bakılır ve "الله" lafzının "bedelü baʿdin" yani müstesna minhten baʿd olduğunu söylemek caizdir. Bu konuda Ebu Hanife de kelime-i tevhiddeki "إِلاَّ"edatının ihraç, müstenanın da muhreç olduğunu söylemektedir.[52] Örneğin: "قامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدٌ" cümlesi ele alındığında iki durum ortaya çıkmaktadır: fiil/eylem ve hüküm. Buna göre buradaki müstesna, fiilden mi yoksa hükümden mi çıkarılır? hususunda âlimler arasında ihtilaf çıkmıştır. İmam Şafiî ve diğer birçok dil bilimciye göre buradaki müstesnâ "القيام"/fiilden çıkmıştır. Ayrıca bu âlimler şu usûl kaidesine göre hareket etmişlerdir: "Nefiyden istisna ispattır ve ispattan istisna nefiydir." Bu konuda Ebû Hanife ise, müstesnanın hükümden çıkarıldığını söylemektedir.[53]

el-Muktarah (ö. 1215/1800)'in de aralarında bulunduğu bir grup âlim kelime-i tevhiddeki "لا"nın nefyü'l-cins olmadığını söylemektedirler. Buna göre; "لا" harfi, nefyü'l-cins olarak kabul edilirse, bu durumda kelime-i tevhidin telaffuzu esnasında hem kâfir hem de Müslüman olmak icab eder ki bu durumda söz konusu kelimenin zikredildiği bütün zamanlarda bu tenakuz meydana gelir. Yani kelime-i tevhidi söyleyen birisinin aynı anda "لا إله" (*:ilâh yoktur*) dediği için kâfir, çünkü bu durumda "لا" edatı nefiy ifade etmektedir; "إلاّ الله" (*:ancak Allah/Allah'tan başka*) dediği için de mü'min olması gerekmektedir. Bu tenakuzun giderilmesi için "لا" edatının nefyü'l-cins olmadığını söylemek gerekmektedir.[54]

Kelime-i tevhide kasr ve hasr yönleri ile de bakmak gerekir. Bu cümlede hem kasr-ı ifrâd, hem kasr-ı taʿyîn hem de kasr-ı kalb[55] yönleri bulunmaktadır. Bu bağlamda söz konusu cümle anlamlandırıldığında "Allah'tan başka ilah olmadığını ve gerçek maʿbûdun Allah olduğunu" gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim Şerkâvî, İslam âleminin tanınmış simalarından olup farklı alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden birisi "*Risale fî iʿrâbi Lâ İlâhe İllallah*" adlı eseridir. Bu eser ayrıca müellif tarafından "*Risâle fî Beyâni'l-İʿrâb ve'l-İstisnâ fî Lâ İlâhe İllâllah*" olarak da adlandırılmıştır. Bu risalede Şerkâvî, kelime-i tevhidin söz dizimi üzerinde açıklamalarda bulunduktan sonra, cümlede geçen kelimelerin tasrifi/çekimi üzerinde de görüş beyan etmiştir. Şerkâvî, bu eserinde ayrıca konunun anlaşılması için kelam ilmi veya İslam felsefe-

52 Karâfî, *a.g.e.,* s. 452.
53 Ûzîkân, *el-İstisnâ İnde'l-Usûliyyîn,* s. 155-156; Karâfî, *a.g.e.,* s. 454.
54 Konunun geniş tartışması için bkz. Muzaffar b. Abdullah el-Muktarah, *el-Esrârü'l-Akliyye*, thk. Nizar Hammadî, 2009, s. 40-44.
55 Kasr ve hasr hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh Usamuddîn el-Hanefî, *el-Atvel,* I, 533 vd.; Çögenli, *a.g.e.,* s. 51 vd.

sinden de yararlanmış bulunmaktadır. Bu yönü ile söz konusu eser hem Arap dili açısından hem de İslam felsefesi açısından önem arz etmektedir.

Risâle, kelime-i tevhidin iʿrâbı üzerine yapılan tartışmalar esas alınarak hazırlanmıştır. Bu tartışmalar kelime-i tevhidin kabul veya reddi çerçevesinde gelişmemiş olup söz konusu cümlede bulunan kelimelerin birbirleri ile olan irtibatları çerçevesinde gelişmiştir. Müellif bu tartışmaları değerlendirdikten sonra ilmî olarak tercih görüşü benimsemiştir. Bu yönü ile bakıldığında risâle, konu üzerindeki farklı görüşleri ihtiva eden bir eser niteliğini taşımaktadır.

Şerkâvî risalede, kelime-i tevhidin klasik olarak bilinen iʿrâbının dışında; konu ile alakalı olduğu için bedel ve bedelin çeşitleri, isim-sıfat, mübteda-haber… gibi iʿrâb çeşitlerine de yer vermiştir. Ayrıca risâlede, İslam âlimlerinin kelime-i tevhidin anlamı üzerinde değil, söz dizimi üzerinde ihtilaf halinde olduğu vurgulanmaktadır.

رِسَالَةٌ فِي إِعْرَابِ لاَ إِلَهَ إِلَّا اللهُ لِلشَّيْخِ عَبْدِ اللهِ الشَّرْقَاوِي

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، وَبِهِ نَسْتَعِينُ،

اَلْحَمْدُ للهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ. أَمَّا بَعْدُ: فَيَقُولُ كَثِيرُ الْمَسَاوِي عَبْدُ اللهِ بْنُ حِجَازِي الشَّرْقَاوِيُّ[1]: هَذِهِ كَلِمَاتٌ وَضَعْتُهَا لِبَيَانِ الْإِعْرَابِ وَالْاِسْتِثْنَاءِ فِي "لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ" عَلَى وَجْهٍ مُخْتَصَرٍ سَأَلَنِي بَعْضٌ فِي ذَلِكَ -بَعْضُ الْأَفَاضِلِ - أَصْلَحَ اللهُ لِي وَلَهُمُ الْأَحْوَالَ، آمِينَ .

اِعْلَمْ أَنَّ "لَا" نَافِيَةٌ لِلْجِنْسِ، وَ"إِلَهَ" اِسْمُهَا مَبْنِيٌّ مَعَهَا عَلَى الْمَشْهُورِ، إِمَّا لِتَضَمُّنِهِ مَعْنَى "مِنْ" إِذْ التَّقْدِيرُ: "لَا مِنْ إِلَهٍ"، لِأَنَّ هَذَا وَاقِعٌ فِي جَوَابِ سُؤَالِ سَائِلٍ سَأَلَ فَقَالَ: هَلْ مِنْ إِلَهٍ؟ فَقَالَ: "لَا إِلَهَ"، أَيْ: "لَا مِنْ إِلَهٍ"، وَلِهَذَا كَانَ نَصًّا فِي الْعُمُومِ كَأَنَّهُ نَفْيُ كُلِّ إِلَهٍ غَيْرَهُ تَعَالَى أَوْ لِتَرْكِيبِهِ مَعَهَا تَرْكِيبَ "خَمْسَةَ عَشَرَ"، وَقِيلَ: إِنَّهُ مُعَرَّبٌ مَنْصُوبٌ بِهَا وَحُذِفَ تَنْوِينُهُ تَخْفِيفاً؛ وَرُدَّ بِأَنَّ الْاِسْمَ الْمُطَوَّلَ أَوْلَى بِالتَّخْفِيفِ مَعَ أَنَّهُ مُنَوَّنٌ؛ وَإِذَا بَنَيْنَا عَلَى الْمَشْهُورِ

وَهُوَ الْبِنَاءُ، فَمَوْضِعُ الْاِسْمِ نُصِبَ بِـــــــــ"لَا" الْعَامِلَةِ عَمَلَ "إِنَّ" وَالْمَجْمُوعُ مِنْ "لَا إِلَهَ" فِي مَوْضِعِ رَفْعٍ بِالْاِبْتِدَاءِ، وَالْخَبَرُ الْمُقَدَّرُ هُوَ لِهَذَا الْمُبْتَدَأ وَلَمْ تَعْمَلْ فِيهِ "لَا" عِنْدَ سِيبَوَيْهِ[2]؛ وَقَالَ الْأَخْفَشُ[3]: هِيَ الْعَامِلَةُ فِيهِ.

وَاسْتُشْكِلَ جَعْلُ مَجْمُوعِ الْكَلِمَتَيْنِ مَعًا فِي مَحَلِّ رَفْعٍ بِالْاِبْتِدَاءِ بِأَنَّ تَعْرِيفَ الْمُبْتَدَأ غَيْرُ صَادِقٍ عَلَى ذَلِكَ؛ إِذْ هُوَ اِسْمٌ مُجَرَّدٌ عَنِ الْعَوَامِلِ اللَّفْظِيَّةِ غَيْرِ الزَّائِدَةِ أَوْ صِفَةٌ مُعْتَمِدَةٌ عَلَى نَفْيٍ أَوْ اِسْتِفْهَامٍ، وَلَيْسَ مَجْمُوعُ "لَا إِلَهَ" اِسْمًا مُجَرَّدًا وَلَا صَفَةً مُعْتَمِدَةً.

وَرُدَّ بِأَنَّ مَجْمُوعَ "لَا إِلَهَ" اِسْمٌ مُجَرَّدٌ مُرَكَّبٌ مِنْ كَلِمَتَيْنِ كَــــــــ"خَمْسَةَ عَشَرَ" فِي قَوْلِكَ : عِنْدِي خَمْسَةَ عَشَرَ؛ وَحَقَّقَ بَعْضُهُمْ أَنَّ "لَا" لَا تَعْمَلُ فِي الْاِسْمِ كَالْخَبَرِ، فَالَّذِي فِي مَحَلِّ رَفْعٍ بِالْاِبْتِداءِ لَفْظُ "إِلَهَ" كَالْمَجْمُوعِ، وَعَلَيهِ فَلَا إِشْكَالَ.

وَإِنَّ الْاِسْمَ الْمُعَظَّمَ يُرْفَعُ وَهُوَ الْكَثِيرُ وَلَمْ يَأْتِ فِي الْقُرْآنِ الْعَزِيزِ غَيْرُهُ، وَقَدْ يُنْصَبُ. أَمَّا

---

١ هو عبد الله بن حجازي بن إبراهيم الشرقاوي (٠٥١١-٧٢٢١ هـ/٧٣٧١-٢١٨١ م): فقيه، من علماء مصر. ولد في الطويلة (من قرى الشرقية بمصر) وتعلم في الأزهر، وولي مشيخته سنة ٨٠٢١ هـ. وصنف كتبا كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي، ٨٧/٤.

٢ هو عمرو بن عثمان بن قنبر سيبويه (أبو بشر). أديب، نحوي، مات سنة ٦٩٧/٠٨١. راجع: معجم المؤلفين، ٨/٠١.

٣ هو سعيد بن مسعدة المجاشي بالولاء، المعروف بالأخفش الأوسط (أبو الحسن)، نحوي، لغوي، عروضي، مات سنة ٥١٢/٠٣٨. راجع: معجم المؤلفين، ٤/١٣٢.

إِذَا رُفِعَ فَالْأَقْوَالُ فِيهِ خَمْسَةٌ، مِنْهَا قَوْلَانِ مُعْتَبَرَانِ، وَثَلَاثَةٌ لَا مُعَوَّلَ عَلَيهَا. فَالْقَوْلَانِ الْمُعْتَبَرَانِ: أَنْ يَكُونَ رَفْعُهُ عَلَى الْبَدَلِيَّةِ، وَأَنْ يَكُونَ عَلَى الْخَبَرِيَّةِ. وَالْأَوَّلُ الْمَشْهُورُ، وَعَلَيْهِ فَقِيلَ إِنَّهُ بَدَلٌ مِنَ الضَّمِيرِ الْمُسْتَتِرِ فِي الْخَبَرِ الْمُقَدَّرِ؛ وَقِيلَ مِنْ اِسْمِ "لا" بِاعْتِبَارِ مَحَلِّهِ قَبْلَ دُخُولِهَا. وَالْأَوَّلُ أَوْلَى لِقُرْبِهِ وَلِأَنَّ الْإِتْبَاعَ بِحَسْبِ اللَّفْظِ أَوْلَى مِنَ الْإِتْبَاعِ بِحَسْبِ الْمَحَلِّ.

فَإِنْ قُلْتَ: لَفْظُ الضَّمِيرِ لَيْسَ مَرْفُوعًا وَإِنَّمَا مَحَلُّهُ الرَّفْعُ كَمَا أَنَّ مَحَلَّ الْعَامِلِ. فَإِنَّ الْعَامِلَ فِي الْخَبَرِ مَلْفُوظٌ وَهُوَ مَجْمُوعُ "لا" وَاسْمِهَا عِنْدَ سِيبَوَيْهِ أَوْ "إلا" فَقَطْ عِنْدَ غَيْرِهِ. فَفِيهِ إِتْبَاعُ مَحَلٍّ تَلَفُّظِهِ بِعَامِلِهِ، بِخِلَافِ مَا إِذَا كَانَ مَرْفُوعًا بِالْاِبْتِدَاءِ قَبْلَ دُخُولِ "لا". فَإِنَّ عَامِلَهُ وَهُوَ الْاِبْتِدَاءُ قَدْ زَالَ بِوُجُودِ "لا".

فَإِنْ قِيلَ: الضَّمِيرُ جُزْئِيٌّ لَا يَقْبَلُ الْاِشْتِرَاكَ حَتَّى يَشْمَلَ الْمُسْتَثْنَى وَهُوَ "اللّٰهُ" فَيُخْرِجُ مِنْهُ، لِأَنَّ الضَّمِيرَ مَعْرِفَةٌ وَهِيَ مَا وُضِعَ لِشَيْئٍ بِعَيْنِهِ فَهُوَ مَوْضُوعٌ لِمَعْنًى جُزْئِيٍّ كَالْمُخَاطَبِ الْمُعَيَّنِ فِي نَحْوِ: "أَنْتَ عَالِمٌ"؛ وَآلَةُ الْوَضْعِ كُلِّيَّةٌ لِمُطْلَقِ مُخَاطَبٍ بِنَاءً عَلَى مَا حَقَّقَهُ السَّيِّدُ[4].

أُجِيبَ بِأَنَّهُ وَإِنْ كَانَ ضَمِيرُ الْغَائِبِ جُزْئِيًّا وَضْعًا، لَكِنَّهُ يَكْثُرُ اِسْتِعْمَالُهُ فِي الْكُلِّيَّاتِ، وَمَجَازًا إِذَا عَادَ إِلَى كُلِّيٍّ كَمَا قَالَهُ الْعِصَامُ[5]. أَمَّا إِذَا بَنَيْنَا الْمُتَقَدِّمِينَ مِنْ أَنَّ الضَّمِيرَ كُلِّيٌّ وَضْعًا وَاسْتِعْمَالًا، وَأَنَّ وَضْعَهُ وَضْعُ الْعَلَمِ الْجِنْسِيْنِ فَلَا إِشْكَالَ. وَاعْتُرِضَ كُلٌّ مِنْ قَوْلَيْ الْبَدَلِيَّةِ. أَمَّا الْأَوَّلُ فَبِأَنَّهُ يَكُونُ بَعْضٌ وَلَيْسَ ثَمَّ رَابِطٌ يَرْبِطُهُ بِالْمُبْدَلِ مِنْهُ وَبِأَنَّ بَيْنَهُمَا مُخَالَفَةً، فَإِنَّ الْبَدَلَ مُوجِبٌ وَالْمُبْدَلُ مِنْهُ مَنْفِيٌّ.

وَأُجِيبَ عَنِ الْأَوَّلِ بِأَنَّ "إلا" وَمَا بَعْدَهَا مِنْ تَمَامِ الْكَلَامِ الْأَوَّلِ وَ"إلا" قَرِينَةٌ مُفْهِمَةٌ أَنَّ الثَّانِي قَدْ كَانَ يَتَنَاوَلُهُ الْأَوَّلُ، فَمَعْلُومٌ أَنَّهُ بَعْضُهُ فَلَا يَحْتَاجُ إِلَى رَابِطٍ؛ وَعَنِ الثَّانِي بِأَمْرَيْنِ: الْأَوَّلُ أَنَّهُ بَدَلٌ مِنَ الْأَوَّلِ بِاعْتِبَارِ عَمَلِ الْعَامِلِ، وَتَخَالُفُهَا فِي النَّفْيِ وَالْإِثْبَاتِ لَا يَمْنَعُ الْبَدَلِيَّةَ، لِأَنَّ قَاعِدَةَ الْبَدَلِ أَنْ يُجْعَلَ الْأَوَّلُ كَأَنَّهُ لَمْ يُذْكَرْ؛ وَالثَّانِي فِي مَوْضِعِهِ الثَّانِي أَنَّ الْبَدَلَ لَيْسَ هُوَ لَفْظَ "اللّٰهُ" فَقَطْ بَلْ هُوَ مَجْمُوعُ "إلّا اللّٰهُ" وَ"إلا" بِمَعْنَى "غَيْرُ" كَأَنَّهُ قَالَ: "لَا إِلَهَ غَيْرُ اللّٰهِ" وَحِينَئِذٍ يَكُونُ الْبَدَلُ فِي الْاِسْتِثْنَاءِ أَشْبَهَ بِبَدَلِ الشَّيْءِ مِنَ الشَّيْءِ مِنْ بَدَلِ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ . وَأَمَّا الثَّانِي فَبِأَنَّ "اللّٰهُ" حِينَئِذٍ بَدَلٌ مِنْ "إِلَهَ" مَعَ أَنَّهُ مَعْرِفَةٌ فَلَا يَصِحُّ إِحْلَالُهُ مَحَلَّ الْأَوَّلِ، لِأَنَّ "لا" لَا تَعْمَلُ إِلَّا فِي النَّكِرَاتِ، وَأُجِيبَ بِأَنَّ الْبَدَلَ هُنَا بِاعْتِبَارِ تَوَهُّمِ كَوْنِ الْعَامِلِ مُقَدَّرًا؛ وَالتَّقْدِيرُ "لَا يَسْتَحِقُّ الْعِبَادَةَ أَحَدٌ إِلَّا اللّٰهُ" وَهَذَا يُمْكِنُ فِيهِ إِحْلَالُ الْبَدَلِ

---

٤ هو أبو الحسن علي بن محمد بن علي الحسيني الجرجاني المعروف بالسيد الشريف. توفي بشيراز سنة ٦١٣١/٦١٧. راجع: الأعلام للزركلي، ٧/٥.

٥ هو إبراهيم بن محمد بن عرب شاه الأسفراييني عصام الدين (٣٧٨ - ٥٤٩ هـ / ٨٦٤١ - ٨٣٥١ م): صاحب الأطول في شرح تلخيص المفتاح للقزويني، في علوم البلاغة. ولد في أسفرايين من قرى خراسان، وزار في أواخر عمره سمرقند فتوفي بها. وله تصانيف كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي، ٦٦/١.

مَحَلَّ الْمُبْدَلِ مِنْهُ بِأَنْ تَقُولَ: "لَا يَسْتَحِقُّ الْعِبَادَةَ إِلَّا اللَّهُ. وَاعْتُرِضَ الْقَوْلُ بِأَنَّ الْخَبَرِيَّةَ بِثَلَاثَةِ أُمُورٍ:

الْأَوَّلُ: أَنَّهُ يَلْزَمُ عَلَيْهِ كَوْنُ خَبَرِ "لا" مَعْرِفَةً، وَهِيَ لَا تَعْمَلُ فِي الْمَعَارِفِ.

الثَّانِي: أَنَّ الِاسْمَ الْمُعَظَّمَ مُسْتَثْنىً، وَالْمُسْتَثْنَى مُغَايِرٌ لِلْمُسْتَثْنَى مِنْهُ، وَمُقْتَضَى كَوْنِهِ خَبَراً أَنَّهُ عَيْنُهُ فَيَتَنَافَيَانِ.

الثَّالِثُ: أَنَّ اِسْمَ "لا" عَامٌّ، وَالِاسْمُ الْمُعَظَّمُ خَاصٌّ، وَالْخَاصُّ لَا يَكُونُ خَبَراً عَنِ الْعَامِّ .

وَأُجِيبَ عَنِ الْأَوَّلِ بِأَنَّهُ حَالَ تَرْكِيبِ الِاسْمِ مَعَ "لا" لَا عَمَلَ لَهَا فِي الْخَبَرِ، بَلْ هُوَ مَرْفُوعٌ بِمَا كَانَ مَرْفُوعاً بِهِ قَبْلَ دُخُولِهَا، لِأَنَّ تَشْبِيهَهَا بِـــــــ"أَنَّ" ضَعُفَ حِينَ رُكِّبَتْ لِصَيْرُورَتِهَا كَجُزْءِ كَلِمَةٍ؛ وَجُزْءُ الْكَلِمَةِ لَا يَعْمَلُ، وَمُقْتَضَى هَذَا أَنْ يُبْطَلَ عَمَلُهَا فِي الِاسْمِ أَيْضاً، لَكِنْ أُبْقِيَ عَمَلُهَا فِيهِ لِقَرِينَةٍ، وَجُعِلَتْ هِيَ وَمَعْمُولُهَا بِمَنْزِلَةِ الْمُبْتَدَأِ. قَالَ ابْنُ مَالِكٍ[6]: الَّذِي عِنْدِي أَنَّ سِيبَوَيْهِ يَرَى أَنَّ "لَا الْمُرَكَّبَةَ" لَا تَعْمَلُ فِي الِاسْمِ أَيْضاً، لِأَنَّ جُزْءَ الشَّيْءِ لَا يَعْمَلُ فِيهِ. وَعَنِ الثَّانِي بِأَنَّ جَعْلَهُ خَبَراً بِالنَّظَرِ لِـــــ"إِلَهَ" أَيْ أَنَّهُ خَبَرٌ مِنْهُ، وَجَعْلَهُ مُسْتَثْنًى بِالنَّظَرِ لِلضَّمِيرِ الْمَحْذُوفِ، أَيْ أَنَّهُ مُسْتَثْنًى مِنْهُ "لَا مِنْ إِلَهٍ" فَهُوَ مُسْتَثْنًى مِنَ الضَّمِيرِ الْمُسْتَتِرِ فِي الْخَبَرِ الْمُقَدَّرِ لِصِحَّةِ الْمَعْنَى، وَخَبَرٌ بِالنِّسْبَةِ إِلَى اللَّفْظِ مِنْ غَيْرِ اعْتِبَارِ شَيْءٍ مُقَدَّرٍ، كَقَوْلِهِمْ: "مَا قَامَ إِلَّا زَيْدٌ"، فَإِنَّهُ مُسْتَثْنًى مِنْ مُقَدَّرٍ، وَفَاعِلٌ بِحَسْبِ اللَّفْظِ. وَاعْتُرِضَ بِأَنَّ الضَّمِيرَ الرَّاجِعَ "لَا إِلَهَ عَيْنُهُ" فَيَعُودُ الْإِشْكَالُ؛ وَأُجِيبَ بِأَنْ يُلَاحَظَ فِي الِاسْتِثْنَاءِ أَنَّ الضَّمِيرَ عَامٌّ، وَ"اللَّهُ" مُسْتَثْنًى مِنْهُ، فَحَصَلَتِ الْمُغَايَرَةُ بَيْنَهُمَا. وَفِي الْخَبَرِيَّةِ كَوْنُ عَيْنٍ إِلَّا فَحَصَلَ الْإِتِّحَادُ. وَعَنِ الثَّالِثِ بِأَنَّ الْإِلَهَ وَإِنْ كَانَ عَامّاً، لَكِنَّ الْمَقْصُودَ نَفْيُ الْإِلَهَةِ إِلَهِيَّةَ غَيْرِهِ تَعَالَى وَإِثْبَاتُهَا لِفَرْدٍ وَاحِدٍ، وَذَلِكَ الْفَرْدُ هُوَ "اللَّهُ" الْوَاقِعُ خَبَراً عَلَى أَنَّ مَحَلَّ عَدَمِ صِحَّةِ الْإِخْبَارِ بِالْخَاصِّ عَنِ الْعَامِّ إِنَّمَا هُوَ فِي حَالَةِ إِيجَابِ الْخَاصِّ لِلْعَامِّ، لَا فِي حَالَةِ سَلْبِهِ عَنْهُ.

وَأَمَّا الْأَقْوَالُ الثَّلَاثَةُ الْبَاقِيَةُ الَّتِي لَا مُعَوَّلَ عَلَيْهَا: فَأَحَدُهَا أَنَّ "إلا" لَيْسَتْ أَدَاةَ اسْتِثْنَاءٍ، بَلْ بِمَعْنَى "غَيْرَ"، وَهِيَ مَعَ الِاسْمِ الْمُعَظَّمِ صِفَةٌ لِاسْمِ "لا" بِاعْتِبَارِ الْمَحَلِّ، وَالتَّقْدِيرُ "لَا إِلَهَ غَيْرُ اللَّهِ فِي الْوُجُودِ"، فَـــ"إِلا" اِسْمٌ ظَهَرَ إِعْرَابُهَا فِيمَا بَعْدَهَا لِكَوْنِهَا عَلَى صُورَةِ الْحَرْفِ، وَأُلْغِزَ فِي ذَلِكَ بَعْضُهُمْ بِقَوْلِهِ:

حَاجَيْتُكُمْ لِتُخْبِرُوا مَا ثَانٍ   وَأَوَّلُ إِعْرَابُهُ فِي الثَّانِي
وَذَاكَ مَبْنِيٌّ بِكُلِّ حَالٍ   هَا هُوَ لِلنَّاظِرِ بِالْعَيَانِ.[7]

---

٦ هو جمال الدين محمد بن عبد الله بن عبد الله بن مالك، ولد بجيّان الأندلس سنة ٦٠٠ هــ. ومات في دمشق سنة ٦٧٢ هــ. ودفن بها. تصانيف كثيرة أهمها " كتاب ألفية". راجع: بغية الوعاة، ١/١٣٠.

٧ ذُكر البيت في كتاب الألغاز النحوية، صـــ:٣٦ كذا:
"حاجيتكم لتخبروا ما اسمان وأول إعرابه في الثاني وهو مبني بكل حال ها هو للناظر كالعيان ".

وَاعْتُرِضَ بِأَنَّ الْمَقْصُودَ مِنْ هَذَا الْكَلَامِ أَمْرَانِ: نَفْيُ الْأُلُوهِيَّةِ عَنْ غَيْرِ اللّٰهِ تَعَالَى وَإِثْبَاتُ الْأُلُوهِيَّةِ لَهُ، لِأَنَّ الْحَصْرَ يُسْتَفَادُ مِنْهُ الْأَمْرَانِ بِطَرِيقِ الْمَنْطُوقِ وَعِنْدَ جَعْلِ "إِلا" بِمَعْنَى "غَيْر" يَنْتَفِي الْحَصْرُ، وَلَا يُفِيدُ التَّرْكِيبُ إِلَّا الْأَمْرَ الْأَوَّلَ وَهُوَ نَفْيُ الْأُلُوهِيَّةِ عَنْ غَيْرِهِ تَعَالَى دُونَ الْأَمْرِ الثَّانِي.

فَإِنْ قِيلَ: يُسْتَفَادُ ذَلِكَ بِطَرِيقِ الْمَفْهُومِ. قُلْنَا: أَيْنَ دَلَالَةُ الْمَفْهُومِ عَنْ دَلَالَةِ الْمَنْطُوقِ عَلَى أَنَّ الْمَفْهُومَ الْمَذْكُورَ مَفْهُومُ لَقَبٍ وَهُوَ مُخْتَلَفٌ فِيهِ؟ وَرُدَّ بِأَنَّ الْمُعْتَمَدَ فِي الْأُصُولِ أَنَّ الْحَصْرَ لَا يُفِيدُ إِلَّا أَحَدَ الْأَمْرَيْنِ بِطَرِيقِ الْمَنْطُوقِ، وَأَمَّا الثَّانِي فَمُسْتَفَادٌ بِطَرِيقِ الْمَفْهُومِ، فَلَا فَرْقَ بَيْنَ الْحَصْرِ وَغَيْرِهِ.

الْقَوْلُ الثَّانِي أَنَّهُ "لَا إِلَهَ إِلَّا اللّٰهُ" فِي مَوْضِعِ الْخَبَرِ بِحَسْبِ الْأَصْلِ، وَ"إِلَّا اللّٰهُ" فِي مَوْضِعِ الْمُبْتَدَأِ بِحَسْبِ الْأَصْلِ، فَإِنَّ الْأَصْلَ "اللّٰهُ إِلَهٌ" ثُمَّ قُدِّمَ الْخَبَرُ وَقُرِنَ بِـــــــ"لا" وَأُخِّرَ الْمُبْتَدَأُ، وَقُرِنَ بِـــــــ"إلا" لِإِفَادَةِ الْحَصْرِ. وَالَّذِي أَحْوَجَ لِذَلِكَ الْمُحَافَظَةُ عَلَى قَاعِدَةِ أَنَّ الْمُبْتَدَأَ مَعْرِفَةٌ وَالْخَبَرَ نَكِرَةٌ، وَضُعِّفَ بِأَنَّهُ يَلْزَمُ عَلَيهِ أَنَّ الْخَبَرَ يُبْنَى مَعَ "لا"، وَهِيَ لَا يُبْنَى مَعَهَا إِلَّا الْمُبْتَدَأُ.

وَالْقَوْلُ الثَّالِثُ أَنَّهُ الْاِسْمَ مَرْفُوعٌ بِـــــــ"إِلَهَ" كَمَا يُرْتَفَعُ الْاِسْمُ بِالصِّفَةِ فِي قَوْلِنَا: "أَقَائِمٌ الزَّيْدَانِ؟" لِأَنَّ "إِلَهاً" بِمَعْنَى "مَأْلُوهاً" مِنْ "أَلِهَ" أَيْ "عَبَدَ" فَيَكُونُ مَرْفُوعاً عَلَى أَنَّهُ نَائِبُ فَاعِلٍ أَغْنَى عَنِ الْخَبَرِ. وَضُعِّفَ ذَلِكَ بِأَنَّ "إِلَهاً" لَيْسَ بِوَصْفٍ صَرِيحٍ، فَلَا يَسْتَحِقُّ عَمَلاً؛ وَأَيْضاً لَوْ كَانَ عَامِلاً فِيمَا بَعْدَهُ لَوَجَبَ إِعْرَابُهُ وَتَنْوِينُهُ، لِأَنَّ مُطَوَّلٌ.

وأُجِيبَ بِأَنَّ بَعْضَ النُّحَاةِ يُجِيزُ حَذْفَ التَّنْوِينِ فِي مِثْلِ ذَلِكَ. وَنُظِرَ فِيهِ بِأَنَّ الَّذِي يُجِيزُ حَذْفَهُ يُجِيزُ إِثْبَاتَهُ أَيْضاً. وَلَمْ يُعْلَمْ أَنَّ أَحَداً أَجَازَ التَّنْوِينَ فِي "لَا إِلَهَ إِلَّا اللّٰهُ".

وَرُدَّ هَذَا التَّنْظِيرُ؛ لِأَنَّهُ عَدَمَ جَوَازِ ذَلِكَ إِنَّمَا هُوَ مِنْ جِهَةِ الشَّرْعِ فَلَا يُنَافِي جَوَازَهُ قِيَاساً.

وَأَمَّا النَّصْبُ فَذَكَرُوا لَهُ تَوْجِيهَيْنِ:

الْأَوَّلُ: أَنْ يَكُونَ عَلَى الْاِسْتِثْنَاءِ مِنَ الضَّمِيرِ فِي الْخَبَرِ الْمُقَدَّرِ عَلَى الْبَدَلِ مِنْ اِسْمِ "لا"، لِأَنَّهُ مَعْرِفَةٌ، وَ"لا" إِنَّمَا تَعْمَلُ فِي نَكِرَةٍ.

وَالثَّانِي: أَنْ يَكُونَ "إِلَّا اللّٰهُ" صِفَةً لِاِسْمِ "لا" بِاعْتِبَارِ مَحَلِّهِ بَعْدَ دُخُولِ النَّاسِخِ. وَاعْتُرِضَ الْأَوَّلُ بِأَنَّ الْكَلَامَ غَيْرُ مُوجِبٍ، فَيَتَرَجَّحُ إِتْبَاعُ الْمُسْتَثْنَى الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ فِي إِعْرَابِهِ لِلْمُشَاكَلَةِ بَدَلُ بَعْضٍ عَنْ كُلٍّ عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ، وَعَطْفُ نَسَقٍ عِنْدَ الْكُوفِيِّينَ، لِأَنَّ "إِلا" عِنْدَهُمْ مِنْ حُروفِ الْعَطْفِ مِنْ بَابِ الْاِسْتِثْنَاءِ خَاصَّةً.

وَأُجِيبَ بِأَنَّ الْإِتْبَاعَ إِنَّمَا يَتَرَجَّحُ إِذاَ حَصَلَتْ مُشَاكَلَةٌ بَيْنَ الْمُسْتَثْنَى وَالْمُسْتَثْنَى مِنْهُ فِي ظُهُورِ الْإِعْرَابِ، أَمَّا إِذَا لَمْ تَحْصَلْ[8] كَمَا هُنَا وَكَمَا فِي: "لَا رَجُلَ فِيهَا إِلَّا زَيْداً" كَانَ النَّصْبُ

٨ يعني: إِذَا لَمْ تَحْصَلْ مُشَاكَلَةٌ.

عَلَى الْإِسْتِثْنَاءِ أَحْسَنَ مِنَ الْإِتْبَاعِ، لِأَنَّ الْمُبْدَلَ مِنْهُ سَوَاءٌ كَانَ الضَّمِيرُ الْمُسْتَتِرُ فِي الْخَبَرِ أَوْ اِسْمُ "لا" بِاعْتِبَارِ الْمَحَلِّ لَا يَظْهَرُ فِيهِ إِعْرَابٌ، فَلَمْ تَحْصُلْ شَاكِلَةٌ فِي الْإِتْبَاعِ. وَاعْتُرِضَ الثَّانِي بِأَنَّهُ يَلْزَمُ عَلَيهِ أَنْ لَا يَكُونَ الْكَلَامُ نَصّاً فِي ثُبُوتِ الْأُلُوهِيَّةِ لِلَّهِ تَعَالَى الَّذِي هُوَ الْمَقْصُودُ الْأَهَمُّ، إِذِ الْمَعْنَى: "لَا إِلَهَ غَيْرُ اللَّهِ"، وَيَبْقَى الْكَلَامُ مَسْكُوتاً فِيهِ عَنْ أُلُوهِيَّتِهِ تَعَالَى؛ وَرُبَّمَا تَقَدَّمَ قَرِيباً.

وَاخْتُلِفَ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ الْمَذْكُورِ: هَلْ هُوَ مُنْفَصِلٌ أَوْ مُنْقَطِعٌ أَوْ لَا مُتَّصِلٌ وَلَا مُنْقَطِعٌ؟ وَوَقَعَتْ مُنَاظَرَةٌ فِيهِ بَيْنَ سَيِّدِي مُحَمَّدٍ الْيَسْتِينِي[9] وَسَيِّدِي عَبْدِ اللهِ الْهَبْطِي.[10]

فَقَالَ الْأَوَّلُ: النَّفْيُ يَتَسَلَّطُ عَلَى الْآلِهَةِ الْمَعْبُودَةِ بِبَاطِلٍ بِتَنْزِيلِهَا مَنْزِلَةَ الْعَدَمِ كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾[11] تَنْزِيلًا لِرَيْبِ الْمُرْتَابِ بَيْنَ مَنْزِلَةِ الْعَدَمِ لِكَوْنِ الْقُرْآنِ لَيْسَ مَحَلًّا لِلرَّيْبِ. وَالْإِسْتِثْنَاءُ مُنْقَطِعٌ وَهُوَ اِسْتِثْنَاءُ مُحَاشَاةٍ بِمَعْنَى أَنَّهُ لَمْ يَدْخُلْ فِي النَّفْيِ حَتَّى يَخْرُجَ مِنْهُ، بَلْ هُوَ مَنْوِيٌّ تَقْدِيمُ ثُبُوتِهِ. وَالْمَعْنَى: "الْإِلَهُ بِحَقٍّ ثَابِتٌ وَلَا إِلَهَ بِبَاطِلٍ مَوْجُودٌ". وَلَا يَرِدُ أَنَّ الْآلِهَةَ بِبَاطِلٍ مَوْجُودَةٌ، لِأَنَّا نُنَزِّلُهَا مَنْزِلَةَ الْعَدَمِ لِعَدَمِ فَائِدَتِهَا. فَالْإِسْتِثْنَاءُ ظَاهِرِيٌّ لَا بَاطِنِيٌّ، وَلَوْ نُظِرَ لِكَوْنِهِ ظَاهِرِيّاً وَبَاطِنِيّاً لَكَانَ كَذِباً وَجْهَيْنِ:

أَحَدُهُمَا: ثُبُوتُ الْآلِهَةِ بَاطِلَةٍ لِلَّهِ تَعَالَى، لِأَنَّ الْمُسْتَثْنَى يَكُونُ مِنْ جِنْسِ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ.

وَالثَّانِي: نَفْيُ الْبَاطِلَةِ مَعَ وُجُودِهَا "لَا إِلَهَ بَاطِلٌ إِلَّا اللهُ"، فَإِنَّهُ "إِلَهٌ بَاطِلٌ"؛ وَهَذَا لَا يَقُولُهُ عَاقِلٌ.

وَقَالَ الثَّانِي: إِنَّمَا تَسَلَّطُ عَلَى الْآلِهَةِ الْمَعْبُودَةِ بِحَقٍّ فِي اعْتِقَادِ عَابِدِهَا كَالْأَصْنَامِ وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرِ. وَذَلِكَ أَنَّ الْمَعْبُودَ بِبَاطِلٍ لَهُ وُجُودٌ فِي الْخَارِجِ وَوُجُودٌ فِي ذِهْنِ الْمُؤْمِنِ بِوَصْفِ كَوْنِهِ بَاطِلًا، وَوُجُودٌ فِي ذِهْنِ الْكَافِرِ بِوَصْفِ كَوْنِهِ حَقّاً. فَهُوَ مِنْ حَيْثُ وُجُودُهُ فِي الْخَارِجِ فِي نَفْسِهِ لَا يَنْتَفِي، لِأَنَّ الذَّوَاتِ لَا تُنْفَى، وَلِذَا احْتَاجَ الْيَسْتِينِي إِلَى قَوْلِهِ بِتَنْزِيلِهَا مَنْزِلَةَ الْعَدَمِ حَتَّى يَصِحَّ تَوَجُّهُ النَّفْيِ إِلَيْهَا. وَكَذَا مِنْ حَيْثُ وُجُودُهُ فِي ذِهْنِ الْمُؤْمِنِ بِوَصْفِ كَوْنِهِ بَاطِلًا، إِذْ كَوْنُهُ مَعْبُوداً بِبَاطِلٍ أَمْرٌ مُحَقَّقٌ لَا يَصِحُّ نَفْيُهُ، وَإِلَّا كَانَ كَذِباً. فَتَعَيَّنَ أَنَّ نَفْيَهُ إِنَّمَا هُوَ مِنْ حَيْثُ وُجُودُهُ فِي ذِهْنِ الْكَافِرِ بِوَصْفِ كَوْنِهِ مَعْبُوداً بِحَقٍّ. وَالْمَعْنَى "لَا مَعْبُودَ بِحَقٍّ مَوْجُودٌ إِلَّا اللهُ". فَالْمُسْتَثْنَى دَاخِلٌ فِي الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ بِمَعْنَى أَنَّهُ فَرْدٌ مِنْ أَفْرَادِهِ خَارِجٌ عَنْ حُكْمِهِ وَهُوَ النَّفْيُ. فَصَحَّ الْحُكْمُ عَلَى الْإِسْتِثْنَاءِ بِالْإِتِّصَالِ نَظَراً إِلَى الْأَوَّلِ. أَلَا تَرَى أَنَّ قَوْلَكَ "جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْداً" مِنْ قَبِيلِ الْإِسْتِثْنَاءِ الْمُتَّصِلِ اتِّفَاقاً مَعَ أَنَّ الْمُسْتَثْنَى خَارِجٌ مِنْ حُكْمِ

---

٩ هو محمد بن أحمد بن عبد الله اليستيني (أبو عبد الله)، (تـــ: ٢٥٥١/٩٥٩). من أهل فاس. ألف في موضوع لا إله إلا الله رسالة. راجع: الأعلام للزركلي، ١٩١/٨.

١٠ هو عبد الله بن محمد الهبطي (أبو محمد)، (٠٠٠-٣٦٩/٠٠٠-٦٥٥١). من كبار الزهاد في المغرب. له كتبا، أكبرها "الإشادة بمعرفة مدلول كلمة الشهادة". راجع: الأعلام للزركلي، ٨٢١/٤.

١١ البقرة: ٢.

الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ. لَا يُقَالُ يَلْزَمُ مِنْ تَفْسِيرِ "إِلَهَ" بِمَعْبُودٍ بِحَقٍّ اِسْتِثْنَاءُ الشَّيْءِ مِنْ نَفْسِهِ، لِأَنَّ "اللّٰهَ" اِسْمٌ لِلْمَعْبُودِ بِحَقٍّ أَيْضاً، لِأَنَّا نَقُولُ مَفْهُومَ "إِلَهَ" كُلِّيٌّ وَمَفْهُومَ "اللّٰهُ" جُزْئِيٌّ، لِأَنَّهُ عَلَمٌ عَلَى الْمَعْبُودِ بِحَقٍّ الْمُوجِدِ لِلْعَالَمِ. وَالْاِسْتِثْنَاءُ الْجُزْئِيُّ مِنَ الْكُلِّيِّ صَحِيحٌ، لَكِنَّ إِطْلَاقَ الْجُزْئِيِّ وَالْكُلِّيِّ فِي حَقِّهِ تَعَالَى لَا يَجُوزُ إِلَّا فِي مَقَامِ التَّعْلِيمِ لِمَا فِي ذَلِكَ مِنْ إِيهَامِ مَا لَا يَلِيقُ، وَإِذْ أَوْقَفْتَ النَّظَرَ وَجَدْتَ الْخِلَافَ الْمَذْكُورَ لَفْظِيّاً، لِأَنَّهُ كُلاًّ نَاظِرٌ لِجِهَتِهِ كَمَا تُقِرُّ. لَوْ نَظَرَ لَهَا الْآخَرُ لَسَلِمَ مَا قَالَهُ صَاحِبُهُ .

وَالنَّفْيُ عَلَى الثَّانِي مِنْ بَابِ عُمُومِ السَّلْبِ، لِأَنَّهُ مُتَعَلِّقٌ بِجَمِيعِ أَفْرَادِ الْإِلَهِ. وَمَتَى كَانَ النَّفْيُ مُتَعَلِّقاً بِجَمِيعِ الْأَفْرَادِ بِأَنْ تَكُونَ الْقَضِيَّةُ دَالَّةً عَلَى نَفْيِ الْحُكْمِ عَلَى كُلِّ فَرْدٍ مِنْ أَفْرَادِ الْمَوْضُوعِ كَانَ ذَلِكَ مِنْ بَابِ عُمُومِ السَّلْبِ، نَحْوُ: "كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَقُمْ". فَإِنَّهُ يُفِيدُ نَفْيَ الْقِيَامِ عَنْ كُلِّ فَرْدٍ مِنْ أَفْرَادِ الْإِنْسَانِ بِخِلَافِهِ عَلَى الْأَوَّلِ. فَإِنَّهُ مِنْ بَابِ سَلْبِ الْعُمُومِ، لِأَنَّ النَّفْيَ مُتَعَلِّقٌ بِمَا عَدَا مَوْلَانَا جَلَّ وَعَزَّ مِنْ أَفْرَادِ الْإِلَهِ. وَمَتَى كَانَ النَّفْيُ مُتَعَلِّقاً بِبَعْضِ الْأَفْرَادِ بِأَنْ تَكُونَ الْقَضِيَّةُ دَالَّةً عَلَى نَفْيِ الْحُكْمِ عَنْ بَعْضِ الْأَفْرَادِ الْمَوْضُوعِ كَانَ ذَلِكَ مِنْ بَابِ سَلْبِ الْعُمُومِ، نَحْوُ: "لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ" فَإِنَّهُ يُفِيدُ نَفْيَ الْقِيَامِ عَنْ جُمْلَةِ الْأَفْرَادِ، لَا عَنْ كُلِّ فَرْدٍ. وَقَدْ عُلِمَ مِمَّا مرَّ أَنَّهُ كُلاًّ مِنَ الْقَوْلَيْنِ صَحِيحٌ لَكِنَّ الْأَوْلَى الثَّانِي، أَعْنِي كَوْنَ الْاِسْتِثْنَاءِ مُتَّصِلاً، لِأَنَّهُ الْمُتَبَادِرُ مِنْ كَلَامِ النُّحَاةِ؛ وَلِأَنَّ الْاِسْتِثْنَاءَ حَقِيقَةٌ فِيهِ وَإِطْلَاقُهُ عَلَى الْمُنْقَطِعِ مَجَازٌ، وَلَا يُقْدَحُ فِيهِ أَنَّ عِبَادَةَ الْمَعْبُودَاتِ بِحَقِ غَيْرِه تَعَالَى تَقْدِيرِيَّةٌ، وَعِبَادَتُهُ تَعَالَى بِحَقٍّ تَحْقِيقِيَّةٌ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَضُرُّ فِي الْاِسْتِثْنَاءِ الْمُتَّصِلِ، بَلِ الْمَدَارُ فِيهِ عَلَى مُطْلَقِ الْاِتِّحَادِ فِي الْوَصْفِ، وَهُوَ هُنَا مُطْلَقُ الْعِبَادَةِ بِحَقٍّ. وَأُورِدَ عَلَى الْأَوَّلِ أَنَّهُ لَمْ يُمْكِنْ تَسْلِيطُ الْعَامِلِ فِي الْاِسْتِثْنَاءِ الْمُنْقَطِعِ عَلَى الْمُسْتَثْنَى كَمَا هُنَا وَكَمَا فِي "مَا زَادَ مِنَ الْمَالِ إِلَّا النَّقْصَ" وَجَبَ نَصْبُهُ عَلَى الْاِسْتِثْنَاءِ بِاتِّفَاقِ الْحِجَازِيِّينَ وَالتَّمِيمِيِّينَ؛ وَلَا يَجُوزُ فِيهِ عَلَى الْبَدَلِيَّةِ، لِأَنَّ الْمُسْتَثْنَى لَيْسَ بَعْضَ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ عَلَى أَنَّهُ تَوَاتَرَ رَفْعُ "اللّٰهُ" هُنَا. وَرُدَّ بِأَنَّهُ لَا يَتَعَيَّنُ عَنِ الرَّفْعِ كَوْنُهُ بَدَلاً، بَلْ يَجُوزُ رَفْعُهُ عَلَى الْخَبَرِيَّةِ أَوْ غَيْرِهَا مِمَّا مَرَّ. وَيَجُوزُ أَنَّهُ كَمَا قَالَ السَّيْرَافِي[١٢]: كَوْنُهُ مُبْتَدَأً، وَخَبَرُهُ مَحْذُوفٌ وَ"إِلا" بِمَعْنَى "وَلَكِنَّ" وَالتَّقْدِيرُ: "لَا إِلَهَ مَعْبُودٌ بِحَقٍّ، لَكِنَّ اللّٰهَ مَعْبُودٌ بِحَقٍّ" عَلَى أَنَّ مَحَلَّ وَجَوَابَ النَّصْبِ إِذَا كَانَ الْاِسْتِثْنَاءُ مُنْقَطِعاً قَطْعاً تَامّاً؛ أَمّا مَا احْتَمَلَ ذَلِكَ وَاحْتَمَلَ الْاِتِّصَالُ كَمَا هُنَا فَيَجُوزُ رَفْعُهُ وَنَصْبُهُ.

وَقَالَ بَعْضُهُمْ الْاِسْتِثْنَاءُ هُنَا قِسْمٌ مُسْتَقِلٌّ لَا يَتَّصِفُ بِكَوْنِهِ مُتَّصِلاً وَلَا مُنْقَطِعاً لِئَلَّا يُتَوَهَّمَ أَنْ يُقَالَ الْمُسْتَثْنَى بَعْضُ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ، وَلِأَنَّهُ إِنْ كَانَ مُتَّصِلاً لَزِمَ أَنْ يَكُونَ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ جِنْساً أُخْرِجَ "اللّٰهُ" مِنْهُ فَيَكُونُ نَوْعاً مُرَكَّباً مِنْ ذَلِكَ الْجِنْسِ، وَفَصْلاً آخَرَ

١٢ هو الحسن بن عبد الله بن المرزبان السيرافي، أبو سعيد (٤٨٢ - ٨٦٣ هـ / ٧٩٨ - ٩٧٩ م): نحوي، عالم بالأدب. أصله من سيراف (من بلاد فارس) تفقه في عمان، وسكن بغداد، فتولى نيابة القضاء، وتوفي فيها. راجع: الأعلام للزركلي، ٥٩١/٢-٦٩١.

وَهُوَ مُحَالٌ، وَإِنْ كَانَ مُنْقَطِعاً لَزِمَ أَنْ لَا يُصْدَقَ عَلَيْهِ إِلَهٌ. وَلَا يَخْفَى ضَعْفُ هَذَا الْقَوْلِ، إِذْ لَا يُلْزَمُ فِي الِاسْتِثْنَاءِ الْمُتَّصِلِ كَوْنُ الْمُسْتَثْنَى نَوْعاً مِنْ جِنْسٍ، وَيَكْفِي فِي الِاسْتِثْنَاءِ الْمُنْقَطِعِ الْمُغَايَرَةُ بَيْنَ الْمُسْتَثْنَى وَالْمُسْتَثْنَى مِنْهُ فِي كَوْنِ الْأَوَّلِ مَعْبُوداً بِحَقٍّ وَالثَّانِي بِبَاطِلٍ. وَإِنْ أُطْلِقَ عَلَى كُلٍّ أَنَّهُ "إِلَهٌ".

وَأَمَّا تَوَهُّمُ كَوْنِهِ بَعْضاً فَلَا يَضُرُّ، لِأَنَّهُمْ صَرَّحُوا بِتَجْوِيزِ الْبَدَلِيَّةِ وَأَنَّهُ بَدَلُ بَعْضٍ، وَالْمُرَادُ بَعْضٌ مِنْ مَفْهُومِ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ. وَلَوْ نُظِرَ لِمِثْلِ هَذَا التَّوَهُّمِ لَمُنِعَ إِطْلَاقُ لَفْظِ الْاِسْتِثْنَاءِ، لِأَنَّ مَعَنَاهُ الْإِخْرَاجُ، وَهُوَ مَرْفُوعٌ. تَصَوُّرُ الدُّخُولِ لَا يَضُرُّ تَوَهُّمُ الْبَعْضِيَّةِ لِصِحَّتِهَا هُنَا بِالْمَعْنَى الَّذِي تَقَرَّرَ سَابِقاً وَمِمَّا يُضَعِّفُ هَذَا الْقَوْلَ إِجْمَاعُ النُّحَاةِ عَلَى أَنَّ الْاِسْتِثْنَاءَ لَا يَخْرُجُ عَنِ الْمُتَّصِلِ وَالْمُنْقَطِعِ عَلَى مَا فِيهِ؛ هَذَا كُلُّهُ بِالنَّظَرِ لِمَا يَقْتَضِيهِ التَّرْكِيبُ بِحَسْبِ الْوَضْعِ.

أَمَّا بِحَسْبِ الْمَقَامِ فَقَالَ الْمُقْتَرَحُ[13] فِي "الْأَسْرَارُ الْعَقْلِيَّةُ": "لا" مَعْنَاهُ لَا فِي "لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ" لَيْسَتْ عَلَى بَابِهَا لِنَفْيِ الْجِنْسِ كَمَا يَعْتَقِدُهُ كُلُّ قَاصِرٍ، وَإِلَّا لَزِمَ عَلَيْهِ كُفْرٌ وَإِيمَانٌ فِي كُلِّ زَمَانٍ يُنْطَقُ فِيهِ بِهَذِهِ الْكَلِمَةِ، لِأَنَّ نَفْيَ "الْإِلَهِ" أَوَّلاً يَعُمُّ حَتَّى "اللهُ" تَعَالَى وَهَذَا كُفْرٌ، وَقولُهُ: "إِلَّا اللهُ"، فَيَلْزَمُ أَنَّ كُلَّ مُتَلَفِّظٍ بِهَا مُرْتَدٌّ تَائِبٌ، وَهُوَ بَاطِلٌ بِالْإِجْمَاعِ وَإِنَّمَا الْقَصْدُ بِهَا الْإِيمَانُ، وَالْمُخَلِّصُ مِنْ ذَلِكَ أَحَدُ أُمُورٍ ثَلَاثَةٍ: الْأَوَّلُ: أَنْ تُجْعَلَ "لا" وَمَا دَخَلَتْ عَلَيْهِ اِسْمَاً مَوْضُوعَاً لِوَحْدَتِهِ تَعَالَى، فَيَكُونُ لَوْ أَنَّ لِوَحْدَتِهِ تَعَالَى اِسْمَانِ: اِسْمٌ بَسِيطٌ وَهُوَ "اللهُ وَاحِدٌ"، وَاسْمٌ مُرَكَّبٌ وَهُوَ "لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ"، وَدَلَالَةُ الْمُرَكَّبِ عَلَيْهَا أَقْوَى مِنْ دَلَالَةِ الْبَسِيطِ؛ لِأَنَّ الأَوَّلَ يَنْفِي التَّعَدُّدَ اتِّصَالاً وَانْفِصَالاً بِخِلَافِ الثَّانِي عَلَى مَا قَالَ بَعْضُهُمْ، وَحِينَئِذٍ فَالْاِسْتِثْنَاءُ عَلَى غَيْرِ ظَاهِرٍ وَلَمْ يُوجَدْ مِنْ أَوَّلِ الْأَمْرِ إِلَّا الْإِثْبَاتُ، وَنَظِيرُ ذَلِكَ مَا قَالَهُ الْقَاضِي البَاقِلَّانِي[14] فِي: "لَيْسَ لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلّا ثَلَاثَةٌ"، فَإِنَّهُ جَعَلَ ذَلِكَ اِسْمَاً لِلْسَّبْعَةِ لِيَكُونَ لِلْسَّبْعَةِ اِسْمَانِ: بَسِيطٌ وَهُوَ سَبْعَةٌ، وَمُرَكَّبٌ وَهُوَ "عَشْرَةٌ إِلّا ثَلَاثَةٌ". الثَّانِي: أَنَّ الْمُرَادَ بِـــ"لَا إِلَهَ" نَفْيُ "إِلّا اللهُ" مَا عَدَا اللهُ تَعَالَى وَ"إِلّا اللهُ" قَرِينَةٌ عَلَى ذَلِكَ كَمَا قَالَهُ أَكْثَرُ الأُصولِيِّينَ فِي "لَيْسَ لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلّا ثَلَاثَةٌ"، فَإِنَّ الْمُرادَ بِالْعَشْرَةِ عِنْدَهُمْ فِي ذَلِكَ هُوَ السَّبْعَةُ إِطْلَاقاً لِاسْمِ الْكُلِّ عَلَى الْجُزْءِ، وَ"إِلّا ثَلَاثَةٌ" قَرِينَةٌ لِإِرَادَةِ ذَلِكَ وَ"إِلا" لَيْسَتْ لِلْإِخْرَاجِ، وَلَمْ يُوجَدْ مِنْ أَوَّلِ الْأَمْرِ إِلاَّ النَّفْيُ. الثَّالِثُ: أَنْ يُلَاحَظَ الاِسْتِثْنَاءُ والإِخْرَاجُ قَبْلَ الْحُكْمِ، فَالْإِلَهُ عَامٌّ ثمَّ أُخْرِجَ مِنْه "اللهُ" ثُمَّ حُكِمَ عَلَيهِ بِالنَّفْيِ فَلَمْ يُتَوَجَّهْ النَّفْيُ عَلَى

---

١٣ هو مظفر بن عبد الله بن علي بن الحسين، أبو الفتح، تقيّ الدين، المعروف بالمقترح (٠٦٥ - ٢١٦ هـ / ٥٦١١ - ٥١٢١ م): فقيه شافعيّ مصري، برع في أصول الدين والخلاف. تفقه في الإسكندرية، وولي التدريس بها في مدرسة السلفي. وتوجه إلى مكة فأشيع أنه توفي وأخذت المدرسة. وعاد، فأقام بجامع مصر يقرئ إلى أن توفي. له تصانيف. راجع: الأعلام للزركلي، ٦٥٢/٧.

١٤ هو محمد بن الطيب بن محمد بن جعفر، أبو بكر (٨٣٣ - ٣٠٤ هـ / ٠٥٩ - ٣١٠١ م): قاض، من كبار علماء الكلام. ولد في البصرة، وسكن بغداد فتوفي فيها. له كتب كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي، ٦٧١/٦.

آلِهَةِ مَا عَدَاهُ اللّٰهُ تَعَالَى. كَمَا قَالَ بَعْضُ الأُصُولِيِّينَ فِي المِثَالِ المَذْكُورِ مِنَ المُرَادِ بِالعَشَرَةِ فِيهِ جَمِيعُ أَفِرَادِهَا ثُمَّ أُخْرِجَ مِنْهَا ثَلَاثَةٌ فَبَقِيَ سَبْعَةٌ ثُمَّ أُسْنِدَ إِلَيهَا الحُكْمُ غَيْرَ النَّفْيِ، فَلَمْ يَلْزَمْ تَنَاقُضٌ؛ لِأَنَّ الأَفْرَادَ إِنَّمَا هُوَ بِالبَاقِي بَعْدَ الإِخْرَاجِ وَكَذَا مَا هُنَا فَيُلَاحَظُ الإِلٰهُ كُلِّيًّا ثُمَّ نَصِفُهُ بِكَوْنِهِ غَيْرَ اللّٰهِ ثُمَّ يَأْتِي بِالنَّفْيِ وَالمَعْنَى: "لَا إِلٰهَ المَوْصُوفُ بِكَوْنِهِ غَيْرُ اللّٰهِ لَيْسَ مَوْجُوداً". انْتَهَى بِإِيضَاحٍ وَزِيادَةٍ.

وَاعْلَمْ أَنَّ الكَلِمَةَ المُشَرَّفَةَ تَدُلُّ بِحَسَبِ الأَصْلِ عَلَى نَفْيِ الأُلُوهِيَّةِ مِنْ غَيْرِهِ تَعَالَى وإِثْبَاتِهَا لَهُ تَعَالَى عَلَى وَجْهِ القَصْرِ؛ إِمَّا قَصْرُ إِفْرَادٍ إِنْ كَانَ المُخَاطَبُ بِهَا مَجُوسِيّاً أَوْ وَثَنِيّاً. أَوْ قَصْرُ قَلْبٍ إِنْ كَانَ دَهْرِيّاً أَوْ طَبِيْعِيّاً، أَوْ قَصْرُ تَعْيِينٍ إِنْ كَانَ وَاقِفاً شَاكّاً فِي مَدْلُولِهَا. وَاخْتُلِفَ فِي دَلالَتِهَا عَلَى المَعْنَى المَذْكُورِ: فَقِيلَ بِالوَضْعِ. وَقِيْلَ بِعُرْفِ الشَّرْعِ.

وَمَبْنى الخِلَافِ عَلَى أَنَّ الِاسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتٌ وَعَكْسُهُ أَوْلَى. وَذَلِكَ أَنَّ العُلَمَاءَ -أَبَا حَنِيفَةَ وَغَيْرَه- اِتَّفَقُوا عَلَى أَنَّ "إلا" لِلْإِخْرَاجِ وَأَنّ المُسْتَثْنى مُخْرَجٌ وَأَنَّ كُلَّ شَيْءٍ خَرَجَ مِنْ نَقِيضٍ دَخَلَ فِي نَقِيضِهِ. فَهَذِهِ ثَلَاثَةُ أُمُورٍ مُتَّفَقٌ عَلَيهَا وَبَقِيَ أَمرٌ رابعٌ مُخْتَلَفٌ فِيه وَهُوَ أَنَّا إذا قُلْنَا: "قَامَ القَوْمُ إلاّ زَيْدَاً" مَثَلاً. فَهُنَاكَ أَمْرَانِ: "الفِعْلُ" كَــالقِيَامِ وَ"الحُكْمُ"؛ فَاخْتَلَفُوا: هَلْ المُسْتَثْنى يُخْرَجُ مِنْ القِيَامِ أَوْ مِنَ الحُكْمِ بِهِ تَعَالَى؟ فَقَالَ الجُمْهُورِ كَالشَّافِعِيِّ وَأَئِمَّةِ اللُّغَةِ مِنَ القِيَامِ. فَيَدْخُلُ فِي نَقِيضِهِ وَهُوَ عَدَمُ القِيَامِ فَلِذَا قَالُوا: الاسْتِثْنَاء مِنَ النَّفْي إِثْبَاتٌ وَمِنَ الإِثْبَاتِ نَفْيٌ.

وَقَالَ أبو حَنِيفَةَ: هُوَ مُسْتَثْنى مِنَ الحُكْمِ لِيُخْرِجَ النَّقِيضَةَ وَهُوَ عَدَمُ الحُكْمِ فَيَكُونُ غَيْرَ مَحْكُومٍ عَلَيهِ بَلْ مَسْكُوتاً عَنْهُ فَأَمْكَنَ أَنْ يَكُونَ قَائِماً وَأَنْ لَا يَكُونَ. فَلَا يَكُونُ الاسْتِثْنَاءُ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتاً وَمِنَ الإِثْبَاتِ نَفْياً. فَإِذَا قَالَ: "لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلّا ثَلَاثَةٌ" كَانَ انْتِفَاءُ ثُبُوتِ الثَّلَاثَةِ عِنْدَنَا بِدَلالَةِ اللَّفْظِ وَعِنْدَه بِحُكْمِ البَرَاءَةِ الأَصْلِيَّةِ. وَإِذَا قَالَ "لَيْسَ لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلّا سَبْعَةٌ " كَانَ ثُبُوتُ السَّبْعَةِ عِنْدَنَا بِدَلالَةِ اللَّفْظِ وَعِنْدَهُ بِالعُرْفِ. فَعِنْدَهُ "لَا إِلٰهَ إِلّا اللّٰهُ" لَا تَدُلُّ عَلَى ثُبُوتِ الأُلُوهِيَّةِ للّٰهِ تَعَالَى بِحَسَبِ الوَضْعِ. بَلْ بِعُرْفِ الشَّرْعِ. وَعِنْدَنَا تَدُلُّ بِحَسَبَ الوَضْعِ عَلَى نَفْيِ الإلهِيّةِ عَنْ غَيْرِ اللّٰهِ تَعَالَى. وَبِثُبُوتِهَا لَهُ. وَهَلْ دَلَالَتُهَا عَلَيْهَا بِطَرِيقِ المَنْطُوقِ أَوْ بِطَرِيقِ المَفْهُومِ أَوْ بِطَرِيقِ المَنْطُوقِ فِي الأَوَّلِ وَالمَفْهُومِ فِي الثَّانِي خِلَافٌ عِنْدَنَا؟

فَذَهَبَ إِلَى الأَوَّلِ أَبو الحُسَيْنِ بْنُ القَطّانِ[15] وَالشَّيْخُ أَبو إِسْحَاقَ الشِّيرَازِي[16] فِي المُلَخَّصِ

١٥ هو أحمد بن محمد بن أحمد بن القطان أبو الحسين القطان من كبراء الشافعيين، وله مصنفات في أصول الفقه وفروعه، مات في جمادى الأولى من سنة ٩٥٣ هـــ. راجع: تاريخ بغداد، ٥٦٣/٤.

١٦ هو إبراهيم بن علي بن يوسف الفيروزآبادي الشيرازي، أبو إسحاق (٣٩٣ - ٦٧٤ هـ / ٣٠٠١ - ٣٨٠١ م): العلامة المناظر، ولد في فيروزاباد (بفارس) وانتقل إلى شيراز فقرأ على علمائها. وانصرف إلى البصرة ومنها إلى بغداد وله تصانيف كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي، ١٥/١.

وَرَجَّحَهُ الْقَرَافِي[17] فِي قَوَاعِدِهِ والبَرْمَاوِيّ[18] شَيْخُ الْمَحَلِّي فِي "شَرْحِ التَّنْبِيهِ[19]" قَالَ: بِدَلِيلِ أَنَّهُ لَوْ قَالَ: "مَا لَهُ عَلَيَّ إلاَّ دِينارًا" كَانَ ذَلِكَ إِقْراراً بِالدِّينارِ وَلَوْ كَانَ بِالْمَفْهُومِ لَمْ يُؤَاخَذْ بِهِ لِعَدَمِ اعْتِبارِ الْمَفْهُومِ فِي الأَقَارِيرِ. وَلا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ اللَّفْظُ لَهُ مَفْهُومٌ، وَذَهَبَ ابْنُ السُّبْكِي[20] وشَارِحُهُ الْجَلالُ الْمَحَلِّي[21] إِلَى الثَّانِي فَقَالَ: دَلالَتُهَا عَلَى نَفْي الأُلُوهِيّةِ مِنْ غَيْرِ اللَّه تَعَالَى مَنْطُوقٌ، وَعَلَى ثُبُوتِهَا للهِ مَفْهُومٌ مُخَالَفَةً. قَالَ شَيْخُ الإِسْلَامِ زَكَرِيَّا[22]: وَلَا يُعَدُّ فِيهِ، لِأَنَّهُ الْقَصْدَ أَوَّلاً وَبِالذاتِ رَدُّ ماَ خَالَفَنَا فِيهِ الْمُشْرِكُونَ، لاَ إِثْبَاتُ مَا وَافَقُونا عَلَيْهِ. فَكَانَ النَّاسِبُ لِلْأَوَّلِ الْمَنْطُوقَ، وَالثَّانِي الْمَفْهُومَ. وَأَجَابَ عَنِ الاِسْتِدْلَالِ بِمَسْأَلَةِ الْإِقْرَارِ بِأَنَّهُ مَحَلَّ عَدَمِ اعْتِبَارِ الْمَفْهُومِ فِيمَا إِذَا كَانَ يُفِيدُ الْحَصْرَ، كَمَا يُفْهَمُ مِنْ كَلَامِهِمْ. وَيُأَيِّدُ هَذَا مَا قَالَهُ شَيْخُ الْإِسْلَامِ السَّعْدُ[23] فِي مَقَامِ الرَّدِّ عَلَى الْحَنفِيَّةِ، حَيْثُ قَالَ: لَكِنَّ إِنْكَارَ دَلَالَةِ "مَا قَامَ إِلّا زَيْدٌ" عَلَى ثُبُوتِ الْقِيَامِ لــــــِ" زَيْد" وَيُلْحَقُ بِإِنْكَارِ الضَّرُورِيَّاتِ. وإِجْمَاعُ أَئِمَّةِ الْعَرَبِيَّةِ عَلَى أَنَّ الاِسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْي إِثْباتٌ لَا يَحْتَمِلُ التَّأويلَ. فَنَحْوُ: "لَا إِلَهَ إِلّا اللّهُ" يَدُلُّ بِمَنْطُوقِهِ عَلَى نَفْي الأُلُوهِيّةِ عَنْ غَيْرِ اللّهِ تَعَالَى وَيَدُلُّ بِمَفْهُومِهِ عَلَى ثُبُوتِ الإلهيّة لِلّهِ، اِنْتَهَى.

---

١٧ هو أحمد بن إدريس بن عبد الرحمن، أبو العباس، شهاب الدين القرافي (٦٢٦ - ٤٨٦ هـ). أصله من صنهاجة، قبيله من بربر المغرب. نسبته إلي القرافة وهي المحلة المجاورة لقبر الإمام الشافعي بالقاهرة. مصري المولد والمنشأ والوفاة. من تصانيفه: الفروق في القواعد الفقهية، والذخيرة في الفقه، وشرح تنقيح الفصول في الأصول، والإحكام في تمييز الفتاوى من الأحكام. راجع: ملاحق تراجم الفقهاء الموسوعة الفقهية، ٤٦/١١.

١٨ محمد بن عبد الدايم بن موسى بن عبد الدايم بن فارس ابن محمد بن رحمة بن ابراهيم الشمس أبو عبد الله النعيمى العسقلاني الأصل البرماوي ثم القاهرى الشافعى ولد في منتصف القعدة سنة ٣٦٧ ومات في يوم الخميس ثانى عشر جمادى الآخرة سنة ١٣٨ إحدى وثلاثين وثمان مائة ببيت المقدس. راجع: البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، ٣٧١/٢.

١٩ "التنبيه" من أمهات الكتب في الفقه الشافعي لأبي إسحاق الشيرازي.

٢٠ هو عبد الوهاب بن علي بنعلي بن عبد الكافي بن تمام السبكي، أبو النص، تاج الدين أنصاري (٧٢٧- ١٧٧ هـ): من كبار فقهاء الشافعية. ولد بالقاهرة. سمع بمصر ودمشق. تفقه على أبيه وعلى الذهبي. من تصانيفه: طبقات الشافعية الكبري، وجمع الجوامع في أصول الفقه، وترشيح التوشيح وترجيح التصحيح في الفقه. راجع: الأعلام للزركلي، ٥٢٣/٤.

٢١ هو محمد بن أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أحمد بن هاشم الجلال أبو عبد الله المحلى الأصل نسبة إلى المحله الكبرى بفتح الحاء المهملة من القاهرة الشافعى ويعرف بالجلال المحلى ولد في مستهل شوال سنة ١٩٧ بالقاهرة ونشأ بها ومات يوم السبت مستهل سنة ٤٦٨. وله تصانيف كثيرة. راجع: البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، ٩٠١/٢.

٢٢ هو زكريا بن محمد بن أحمد بن زكريا الأنصاري السنيكي المصري الشافعيّ، أبو يحيى (٣٢٨ - ٦٢٩ هـ / ٠٢٤١ - ٠٢٥١ م): شيخ الإسلام. قاض مفسر، من حفاظ الحديث. ولد في سنيكة (بشرقية مصر) وتعلم في القاهرة، له تصانيف كثيرة، راجع: الأعلام للزركلي، ٦٤/٣.

٢٣ هو أحمد بن يحيى بن محمد بن سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني الهروي (٠٠٠ - ٦١٩ هـ / ٠٠٠ - ٠١٥١ م): شيخ الإسلام، من فقهاء الشافعية، يكنى بسيف الدين، ويعرف بحفيد السعد (التفتازاني) كان قاضي هراة مدة ثلاثين عاما. له كتب، منها مجموعة سميت الدر النضيد في مجموعة الحفيد في العلوم الشرعية والعربية، وحاشية على شرح التلخيص والفوائد والفرائد حديث، في طوبقبو، وشرح تهذيب المنطق لجده، في الأزهرية. راجع: الأعلام للزركلي، ٠٧٢/١.

وَقالَ ابْنُ دَقِيقِ العِيدُ[٢٤]: كَلَامُ الْحنفِيَّةِ مُرَاوَغةٌ جَدلِيَّةٌ، وَالشَّارِعُ خَاطَبَ مَنْ لَا يَعْرِفُ الشَّرْعَ بِـــ"لَا إِلَهَ إِلّا اللّٰهُ". وَأَمَرَهُمْ بِهَا لِإِثْباتِ مَقْصُودِ التَّوْحِيدِ وَجَعَلَ الْفَهْمَ لِذَلِكَ مِنْهُمْ مِنْ غَيْرِ احْتِيَاجٍ لِأَمْرٍ زائِدٍ وَلَوْلَا أَنَّ الإِثْباتَ فِيهَا مُعَرَّفٌ بِغَيْرِ الشَّرْعِ مَا حَسُنَ ذَلِكَ. وَلَوْ كَانَ وَضْعُ اللَّفْظِ لَا يَقْتَضِي ذَلِكَ لَكَانَ أَهَمّ الْمُهِمَّاتِ أَنْ يُعْلِمَنَا الشَّارِعُ مِمَّا يَقْتَضِيهِ بِالْوَضْعِ مِنْ غَيْرِ احْتِيَاجٍ لِأَمْرٍ آخَرَ. فَإِنَّ ذَلِكَ الْمَقْصُودُ الْأَعْظَمُ فِي الإِسْلامِ. انْتَهَى. ولِذَا قالَ الكَمَالُ بنُ الهُمامِ[٢٥]: "مِنْهُم[٢٦]: الأَوْجَهُ قَوْل طَائِفَةٍ مِنَ الحَنفِيَّةِ يَقُولُ الْجُمْهُورُ إِنَّ الاسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتٌ ومِنَ الإِثْبَاتِ نَفْيٌ". قالَهُ صَاحِبُ الْهِدَايَةِ[٢٧] لَوْ قالَ: "مَا أَنْتَ إِلّا حُرٌّ يَعْتِقُهُ، لِأَنَّ الاِسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتٌ عَلَى وَجْهِ التَّأْكِيدِ كَمَا فِي كَلِمَةِ الشَّهَادَةِ. انْتَهَى. وَالْمَنْطُوقُ مَا دَلَّ عَلَيهِ اللَّفْظُ فِي مَحَلِّ النُّطْقِ بِأَنْ لَا يَتَوَقَّفَ عَلَى وَاسِطَةٍ كَمَعْنَى "زَيْد" فِي نَحْوِ: "جَاءَ زَيْدٌ" وَمَعْنَى "الأَسَد" فِي "رَأَيْتُ الْيَوْمَ أَسَداً". وَالْمَفْهُومُ مَا دَلَّ عَلَيهِ لَفْظٌ لَا فِي مَحَلِّ النُّطْقِ وَإِنْ كَانَ مَسْكُوتاً عَنْهُ. فَإِنْ وَافَقَ حُكْمُهُ حُكْمَ الْمَنْطُوقِ بِهِ سُمِّيَ مَفْهُومَ مُوَافَقَةٍ. وَهُوَ حُجَّةٌ بِاتِّفَاقٍ. كَتَحْرِيمِ ضَرْبِ الْوَالِدَيْنِ الدالِّ عَلَيهِ قولُهُ تَعالَى :﴿فَــلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ﴾[٢٨] وَإِنْ خَالَفَ حُكْمُهُ حُكْمَ الْمَنْطُوقِ سُمِّيَ مَفْهُومَ مُخَالَفَةٍ نَحْوُ: ﴿فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً﴾[٢٩] أَي: لَا أَكْثَرُ مِنْ ذَلِكَ. وَهُوَ حُجَّةٌ لُغَةً لَا شَرْعاً إِلّا إذا كَانَ نَفْياً وَلَا يَكُونُ حُجَّةً مُطْلَقاً خِلَافاً لِجَمَاعَةٍ كَالدَّقّاقِ[٣٠] وَهُوَ الِاسْمُ الْجَامِدُ. وَالَّذِي غَلَبَتْ عَلَيهِ الْاسْمِيَّةُ كَالْغَنِيِّ فِي حَدِيثِ {مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ}[٣١] فَإِنَّهُ مُشْتَقٌّ مِنَ الْغِنَى. وَغَلَبَتْ عَلَيْهِ الْاسْمِيَّةُ. وَتَمَامُ الْكَلَامِ عَلَى ذَلِكَ فِي عِلْمِ الأُصُولِ.

ثُمَّ الْخَبَرُ فِي "لَا إِلَهَ إِلّا اللّٰهُ" مَحْذُوفٌ تَقْدِيرُهُ: "مَعْبُودٌ بِحَقٍّ". وَبِهَذَا يُجَابُ عَنْ قَوْلِ الرَّازي[٣٢]:

٢٤ هو محمد بن علي بن وهب بن مطيع، أبو الفتح، تقيّ الدين القشيري، المعروف كأبيه وجده بابن دقيق العيد (٦٢٥ - ٧٠٢ هـ/١٢٢٨ - ١٣٠٢ م): قاض، من أكابر العلماء بالأصول، مجتهد. أصل أبيه من منفلوط (بمصر) انتقل إلى قوص، وتعلم بدمشق والإسكندرية ثم بالقاهرة. وولي قضاء الديار المصرية سنة ٦٩٥ هـ. فاستمر إلى أن توفي (بالقاهرة) . له تصانيف كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي، ٦/٢٨٣.

٢٥ هو محمد بن عبدالواحد بن عبد الحميد بن مسعود السيواسى ثم الإسكندرى كمال الدين المعروف بابن الهمام، (تـــ: ٨٦١ هـــ): إمام من علماء الحنفية عارف بأصول الديانات والتفسير والفرائض والفقه. من سيواس، ولد بالإسكندرية ونبغ فى القاهرة وجاور بالحرمين ثم كان شيخ الشيوخ بالخانقاه بالشيخونية بمصر. راجع: http://www.islamic-council.com/. (٢٠,١٠,٢٠١٦).

٢٦ معنى "منهم" يعني أنه ابن الهمام من الحنفية.

٢٧ هو أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الغيتابى الحنفى بدر الدين العينى (المتوفى: ٨٥٥هـ) صاحب البناية في شرح الهداية. راجع: البناية في شرح الهداية، ١/١٣.

٢٨ الإسراء: ٢٣.

٢٩ النور: ٤.

٣٠ هو أبو بكر محمد بن محمد بن جعفر البغدادي، أصولي شافعي، توفي ببغداد سنة ٣٩٢/١٠٠٢. راجع: طبقات الفقهاء، ١/١١٨.

٣١ راجع: صحيح مسلم، باب تحريم مطل الغني، ٣/١١٩٧.

٣٢ هو محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي البكري، أبو عبد الله، فخر الدين الرازيّ (٥٤٤ - ٦٠٦ هـ / ١١٥٠ - ١٢١٠ م): الإمام المفسر. وهو قرشي النسب. أصله من طبرستان، ومولده في الري وإليها

"إِنْ قُدِّرَ أَنْ "لَا إِلَهَ فِي الْوُجُودِ إِلَّا اللّٰهُ" جَازَ أَنْ يَكُونَ لَهَا فِي الإِمْكَانِ، وَإِنْ قَرَّرَ فِي الإِمْكَانِ يَصِيرُ الْمَعْنَى "لَا إِلَهَ مُمْكِنٌ إِلَّا اللّٰهُ" فَإِنَّ مَوْجُودَ مُمْكِنٍ عَقْلاً، والجَمِيعُ بَاطِلٌ، فَلَا يَتِمُّ بِهِ التَّوْحِيدُ مَعَ أَنَّهَا كَلِمَةُ تَوْحِيدٍ اتِّفَاقاً، انْتَهَى.

هَذَا حَاصِلُ مَا تَيَسَّرَ جَمْعُهُ عَلَى مَا يَتَعَلَّقُ بِهَذِهِ الْكَلِمَةِ الْمُشَرِّفَةِ مِنَ الإِعْرَابِ وَغَيْرِه مِمَّا فَتَحَ اللّٰهُ تَعَالَى بِهِ، وَهُوَ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ وَإِلَيهِ الْمَرْجِعُ والمآبُ ؛ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ تَسْلِيمَاً كَثِيرَاً دَائِمَاً إِلَى يَوْمِ الدِّينِ والْحَمْدُ للّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، آمِينَ، آمِينَ، آمِينَ، وَصَلّى اللّٰهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ.

نسبته، ويقال له (ابن خطيب الريّ) رحل إلى خوارزم وما وراء النهر وخراسان، وتوفي في هراة. من تصانيفه مفاتيح الغيب وغير ذلك من الكتب. راجع: الأعلام للزركلي، ٣١٣/٦.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim, Ankara: DİB Yay., 2010.

Ali, Cevvad, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat: Câmiatu Bağdat, 1993.

Alp, Musa, "Farklı İki Açıdan Arapça: Fusha ve Avamca", *ÇÜİFD*, XI, 2, (2011), s. 93.

Aydın, Tahirhan, "Arapça ve Türkçede Sesler -Karşıtsal Çözümleme-", *Ekev Akademi Dergisi*, 44 (2010), s. 321-334.

______, *Arap Dilinin Günümüz Meseleleri*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2013.

Aynî, Bedruddin, *el-Binaye fî Şerhi'l-Hidaye,* thk. Eymen Salih Şaban, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 2000.

Bağdadi, Ahmet b. Ali Ebu Bekir el-Hatip, *Târîhu Bağdat*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, t.y.

Baytar, Abdurrezzak, *Hilyetü'l-Beşer fî Târihi'l-Karni's-Sâlis ʿAşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut: Dârü's-Sâdir, 1992.

Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *ʿAcâibü'l-Âsar fi't-Terâcîm ve'l-Aẖbâr,* I-III, 2. bs., Kâhire: Matbaʿatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1997.

Civelek, Yakup, *Arap Dilinde İ'rab Olgusu*, Ankara: Araştırma Yay. 2003.

Cürcânî, Abdulkâhir, *Delâilü'l-İʿcâz*, thk. M. Muhammed Şâkir, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2004.

Çögenli, M. Sadi, *Arapça Belagat*, Erzurum: Eser Ofset, 2012.

______, *Ayet ve Hadis Kaynaklı Arapça Dilbilgisi/Nahiv*, İstanbul: 2011.

Çörtü, Mustafa Meral, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv*, İstanbul: İFAV Yay., 2012.

Ensârî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed ibn Hişam, *Muğni'l-Lebib*, thk. Abdurrezzak es-Sa'dî, Bağdat: Dârü'ş-Şuûn, 1999.

Görgün, Hilal, "Şerkâvî", *DİA*, XXXIX, 11-13.

Hanefî, İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh Usamuddîn, *el-Atvel*, haz. Abdülhamid Hindavî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İstrâbâzî, Muhammed b. Hasan, Şerhü'r-Radiy ala'l-Kafiye, thk. ve tlk. Yusuf Hasan Ömer, Bingazi: Menşûrat Camiati Kazyunus, 1996.

Karâfî, Şehabuddin Ahmet b. İdris b. Abdurrahman, *el-İstiğnâ fi'l-İstisnâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1986.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Muʿcemü'l-Müellifîn ve Terâcimü'l-Müsannifîn,* I-XV, 1. bs., Beyrut: Dârü İhyâi Türâsi'l-Arabiyye, 1957.

Kûrânî, İbrahim, *İnbâhu'l-Enbâh alâ Tahkiki İrâbı Lâ İlâhe İllallah*, thk. Ahmet Gemi, Basılmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 2013.

Muktarah, Muzaffar b. Abdullah, *el-Esrarü'l-Akliyye*, thk. Nizar Hammadî, yy., 2009.

Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Ferîk Beyti'l-Efkâri'd-Devliyye, Riyad: 1998.

Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl,* thk. Ali Muhammed Fahir vd., Kahire: Dârü'l-İslam, 2007.

Nazirü'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, thk. Ali Muhammed Fahir vd., Mısır: Dârü's-Selâm, t.y.

Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Muradi, *İ'râbü'l-Kur'an*, thk. Şeyh Halid el-Ali, Beyrut: Dârü'l-Marife, 2008.

Sibeveyh, *el-Kitab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Darü'l-Cîl, t.y.

Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman, *Cami'ü'l-Ehâdis*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 2004.

______, *Bugyetü'l-Vuat fî Tabakati'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1998.

______, *el-Elgazü'n-Nahviyye*, Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Türas, 2003.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedrü't-Tâli' bi Mehâsini Men Ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, Kahire: Dârü'l-Kitab, 1998.

Şirazî, Ebû İshak, *Tabakatü'l-Fukaha*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'r-Râid, 1970.

Uzîkân, Ekrem b. Muhammed b. Hüseyin, *el-İstisnâ inde'l-Usûliyyîn*, Riyad: Dârü'l-Mirâc, 1998.

Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve İ'râbih,* thk. Abdülcelil Abduh Şiblî, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahaeddin b. Abdullah eş-Şafiî, *el-Bahrü'l-Muhît fi Usûli'-l-Fıkıh*, Kuveyt: Dârü's-Safve, 1992.

Zeyyatî, Süleyman Rasd el-Hanefî, *Kenzü'l-Cevher fî Târîhi'l-Ezher*, yy., t.y.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-XI, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-'ilm, 2002.

İnternet Siteleri:

http://www.islamic-council.com./ (Erişim Tarihi: 20.01.2016).

http://waqfeya.com/. (Erişim Tarihi: 20.01.2016).

http://shamela.ws/. (Erişim Tarihi: 20.01.2016).

https://archive.org/index.php. (Erişim Tarihi: 20.01.2016).

http://cb.rayaheen.net/showthread.php?tid=35619. (Erişim Tarihi: 20.06.2016).

Ekler 1: Riyad Melik Suud Üniversitesi Koleksiyonunda Bulunan Yazmanın İlk ve Son Varakları

Ekler 2: Filistin Necâh el-Vataniyye Üniversitesi Kütüphanesinde Bulunan Yazmanın İlk ve Son Varakları

